

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I

«Ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό εκθέτει εδώ τις έρευνές του».* Με την περίφημη αυτή φράση αρχίζει το 1ο βιβλίο των *Ιστοριών* του Ηρόδοτου. Δεν είναι απόλυτα βέβαιη η αυθεντικότητα της. Ο μυθογράφος του 1ου αιώνα μ.Χ. Πτολεμαίος Ηφαιστίων ή Χέννος («το ορτύκι») απέδωσε τη φράση σε κάποιον υμνογράφο, τον Θεσσαλό Πλησίρροο, που λέγεται ότι υπήρξε ο εραστής και κληρονόμος του Ηρόδοτου.¹ Κανείς δεν έδωσε σημασία στη μαρτυρία αυτήν που απορρίφθηκε ως προϊόν «παραπλανητικής φιλολογίας» (*Schwindelphilologie*). Δεδομένου, ωστόσο, του γεγονότος ότι δεν είναι λίγοι οι μελετητές, ακόμη και στη σύγχρονή μας εποχή, που θα συμπεριλάμβαναν και το ίδιο το ηροδότειο έργο στο εν λόγω γραμματειακό είδος, η αντίληψη περί «απάτης» καθίσταται πλέον όσον αφορά την αρχαιοελληνική γραμματεία σχετική. Πιθανολογείται ότι η αυθεντικότητα της εισαγωγικής φράσης του ηροδότειου έργου αποτέλεσε αντικείμενο αμφισβήτησης ήδη κατά την αρχαιότητα, με τον Πτολεμαίο να προσφέρει μια δελεαστική λύση στο πρόβλημα. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, η πρώτη φράση λειτουργεί προφανώς ως τίτλος του έργου. Απαντούσε ενδεχομένως τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος του έργου, αν κρίνουμε από το αντίγραφο που χρησιμοποίησε ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς,² ή την αντέγραφαν στους σιλλύβους και στα ευρετήρια των περγαμηνών και των παπύρων των αρχαίων βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου. Αυθεντική ή μη η περίφημη αυτή φράση δεν μας διαφωτίζει για την προσωπικότητα του συγγραφέα των *Ιστοριών*: απλώς μας πληροφορεί για το όνομα και τον τόπο καταγωγής του. Είναι μάλλον περισσότερο διαφωτιστική για τη θεματική και τους σκοπούς του έργου του, μια πτυχή που θα

πραγματευθούμε, όμως, σε άλλο σημείο παρακάτω.

Ο κανόνας να αναζητά κανείς βιογραφικές πληροφορίες για έναν αρχαίο συγγραφέα μάλλον στο ίδιο το έργο του παρά να εμπιστεύεται αμφιβόλου γνησιότητας ανασυνθέσεις θα μπορούσε να αποτελέσει έναν οδηγό για τον εντοπισμό πληροφοριών για τον Ηρόδοτο. Δυστυχώς, με εξαίρεση τα ταξίδια του, ο Ηρόδοτος μας δίνει ελάχιστα στοιχεία για τον εαυτό του. Και τούτο γιατί η αρχαιοελληνική ιστοριογραφία κληρονόμησε τη σύμβαση του αρχαϊκού έπους σύμφωνα με την οποία ο συγγραφέας οφείλει να αποφεύγει να αναφέρεται στον εαυτό του εκτός αν κάτι τέτοιο το επιβάλλει το θέμα του. Παρ' όλα αυτά, η παρουσία του Ηρόδοτου είναι αισθητή σε όλο το έργο του: η ανάγνωση των *Ιστοριών* μοιάζει με ακρόαση του ίδιου του συγγραφέα τους. Οι πρωτοπρόσωπες αναφορές στον ίδιο (στον ενικό ή στον πληθυντικό της μεγαλοπρέπειας) αφθονούν. Σε όχι σπάνιες περιπτώσεις ο Ηρόδοτος μοιράζεται τη σκέψη του μαζί μας: μας δηλώνει τι είδε ή τι άκουσε· προαναγγέλλει σε τι πρόκειται να αναφερθεί· καταγράφει τους συνομιλητές του· εκφράζει τις προσωπικές του αμφιβολίες, τις σκέψεις και τις απόψεις του επικαλείται τους θεούς.³ Όμως, μας προσφέρει ελάχιστα πραγματικά στοιχεία για τον εαυτό του. Μας πληροφορεί ότι βρέθηκε στην Αίγυπτο, στην Τύρο και στην Αραβία· ισχυρίζεται πως συνομιλήσε με έναν εκπρόσωπο κάποιου Σκύθη βασιλιά και υποδηλώνει —εκτός βέβαια και αν ειρωνεύεται— ότι η οικογένειά του είχε μια θαυμαστή γενεαλογία (2.143.1), όχι όμως και θεϊκή καταγωγή. Το τελευταίο αυτό στοιχείο συνιστά ένδειξη ότι δεν είχε αριστοκρατική καταγωγή. Τα τελευταία γεγονότα που καταγράφει ο Ηρόδοτος αφορούν τα πρώτα δύο χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου (431/30 π.Χ.):⁴ συνεπώς, κα-

* Τα μεταφράσματα αντλούνται από τη μετάφραση των Δ. Ν. Μαρωνίτη, Λεων. Ζενάκου και Ηλ. Σπυρόπουλου στη πεντάτομη έκδοση των *Ιστοριών* στη Βιβλιοθήκη Αρχαίων Κλασικών του οίκου Γκοβόστη (Αθήνα, 1964-2004).

1. Βλ. Φώτ., *Βιβλ.* 190· βλ. A. Dihle, *Hermes* 85 (1957) 314 κ.ε. και *RE* XXII.2 (1959), στήλ. 1862 (με στήλ. 1859-60)· K. H. Tomberg, *Die Kaine Historia des Ptolemaios Chennos* (ιδ. διατριβή· Βόννη, 1967), 153, σημ. 56. Βλ. σημ. στο χωρίο 1.1.1.

2. *Προς Πομπ. Γέμ.* 3, 2· πρβλ. Δίων Προύς., *Λόγ.* 53, 9.

3. Βλ. C. Darbo-Peschanski, *Le discours du particulier: Essai sur l'enquête herodotienne* (Παρίσι, 1987), ιδ. 107-63.

4. Το πιο πρόσφατο από τα γεγονότα (7.137.1-3) χρονολογείται από τον Θουκυδίδη στα τέλη του καλοκαιριού του 430 π.Χ. (2.67.1-4). Η απουσία μεταγενέστερων γεγονότων δεν αποδεικνύει τίποτε· πρβλ. F. Jacoby, *RE Suppl.* II (1913), στήλ. 230-3.

θίσταται εύλογο το συμπέρασμα ότι η δραστηριότητά του ως συγγραφέα έλαβε τέλος λίγο αργότερα, μετά τα γεγονότα αυτά. Αυτά είναι μόνο τα στοιχεία σχετικά με την ηροδότεια βιογραφία που μπορούν να συναχθούν από τις *Ιστορίες*. Άλλες έμμεσες ενδείξεις θα ήταν δυνατό να προσφέρουν οι συγκρίσεις στις οποίες κατά περίπτωση προβαίνει με αττικά, δηλιακά, ιωνικά ή κατωιταλιώτικα στοιχεία⁵ από αυτά είμαστε σε θέση να εικάσουμε τα διαφορετικά ακροατήρια σε ποικίλες περιοχές του αρχαιοελληνικού κόσμου στα οποία απευθυνόταν και αυτά στα οποία επιδίωκε να γίνει κατανοητός.

Για να διευρύνουμε τις βιογραφικές πληροφορίες πρέπει να στραφούμε σε άλλες πηγές προερχόμενες από διαφορετικές μεταξύ τους εποχές και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Το σύντομο λήμμα *Ἡρόδοτος* του βυζαντινού λεξικού της *Σούδας* έχει ως εξής:

Ἡρόδοτος, Λύξου καὶ Δρυοῦς, Ἀλικαρνασεύς, τῶν ἐπιφανῶν, καὶ ἀδελφὸν ἐσχηκῶς Θεόδωρον, μετέστη δ' ἐν Σάμῳ διὰ Λύγδαμιν τὸν ἀπὸ Ἀρτεμισίας τρίτον τύραννον γενόμενον Ἀλικαρνασσοῦ [...] ἐν οὖν τῇ Σάμῳ καὶ τὴν Ἰάδα ἡσκήθη διάλεκτον καὶ ἔγραψεν ἱστορίαν ἐν βιβλίοις θ', ἀρξάμενος ἀπὸ Κύρου τοῦ Πέρσου καὶ Κανδαύλου τοῦ Λυδῶν βασιλέως. ἐλθὼν δὲ εἰς Ἀλικαρνασσὸν καὶ τὸν τύραννον ἐξελάσας, ἐπειδὴ ὕστερον εἶδεν ἑαυτὸν φθονούμενον ὑπὸ τῶν πολιτῶν, εἰς τὸ Θούριον ἀποικιζόμενον ὑπὸ Ἀθηναίων ἐθελοντῆς ἦλθε κάκει τελευτήσας ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς τέθαπται. τινὲς δὲ ἐν Πέλλαις αὐτὸν τελευτήσαι φασιν...

Ἡρόδοτος: γιος του Λύξου και της Δρυώς, από την Αλικαρνασσό, ένας από τους επιφανείς πολίτες. Αδελφός του ήταν ο Θεόδωρος: μετανάστευσε στη Σάμο λόγω του Λύγδαμη του τρίτου τυράννου της Αλικαρνασσού μετά την Αρτεμισία... Στη Σάμο εξοικιώθηκε με την ιωνική διάλεκτο και έγραψε ένα ιστορικό έργο σε εννέα βιβλία, αρχίζοντας από τον βασιλιά των Περσών Κύρο και τον βασιλιά των Λυδών Κανδαύλη. Επέστρεψε στην Αλικαρνασσό και εξεδίωξε τον τύραννο, αλλά αργότερα λόγω του φθόνου των συμπολιτών του πήγε εθελοντικά στους Θούριους, μια αποικία που ίδρυσαν οι Αθηναίοι. Πέθανε στους Θούριους: ο τάφος του βρίσκεται στην αγορά. Ορισμένοι ισχυρίζονται ότι πέθανε στην Πέλλα...

Στη βιογραφία αυτήν μπορούμε να προσθέσουμε στοιχεία από άλλα λήμματα της *Σούδας*: ο *Ἡρόδοτος* ήταν ανιψιός ή ξάδελφος του ποιητή και μάντη Πανύασση, τον οποίο δολοφόνησε ο τύραννος της Αλι-

καρνασσού Λύγδαμης (βλ. *Σούδα*, λ. *Πανύασσις*): παρέμεινε στην αυλή της Μακεδονίας ταυτόχρονα με τον ιστορικό Ελλάνικο τον Μυτιληναίο (λ. *Ἑλλάνικος*): έπειτα από δημόσια ανάγνωση των *Ἱστοριῶν*, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Θουκυδίδης, που ήταν ακόμη παιδί, δάκρυσε, ο *Ἡρόδοτος* παρηγόρησε τον πατέρα του παιδιού, τον *Όλορο* (λ. *Θουκυδίδης*).⁶

Ο λεξικογράφος της *Σούδας* δεν αντλεί τις πληροφορίες των λημμάτων του από το έργο του *Ἡρόδοτου*: ορισμένες πληροφορίες που μπορούν να συναχθούν από τις *Ιστορίες* δεν χρησιμοποιούνται καθόλου: δεν μνημονεύονται τα ταξίδια του *Ἡρόδοτου* στην Ανατολή, απαντά ωστόσο ο υπαινιγμός για κατευθείαν μετάβαση του ιστορικού στους Θούριους ύστερα από την εξορία του στη Σάμο. Στο σύνολό τους λοιπόν οι πληροφορίες της *Σούδας* φαίνεται να στηρίζονται σε εξωκειμενικές πηγές: πάντως, πρέπει να συζητήσουμε και το ενδεχόμενο ο βιογράφος της *Σούδας*, ή κάποια από τις πηγές του, να προσπάθησε να αιτιολογήσει τις δύο διαφορετικές γραφές που απαντούσαν στα αρχαία χειρόγραφα. Η αρχή του 1ου βιβλίου παραδιδόταν με διπλή μορφή: *Ἡροδότου Ἀλικαρνησέος καὶ Ἡροδότου Θουρίου*. Ως πατρίδα του *Ἡρόδοτου* στις αρχαίες πηγές φέρεται σχεδόν ομόφωνα η Αλικαρνασσός.⁷ Δεν απουσιάζουν βέβαια οι εξαίρέσεις: ο Αριστοτέλης, προφανώς από μνήμης, παραθέτει (Ῥητ. 1409 a 27) την πρώτη πρόταση των *Ἱστοριῶν* με τη γραφή *Ἡροδότου Θουρίου*: το *Λυδικό Χρονικό* (99 π.Χ.), πιθανώς αντλώντας από κάποιον ιστορικό του 4ου αιώνα π.Χ., παραθέτει ως πηγή του τον *Ἡρόδοτο τον Θούριον* (FGrHist 532 F 1 [C 29]). Ο Αβιηνός (που άκμασε περίπου γύρω στα 350 μ.Χ.) χρησιμοποίησε στο έργο του *Ora maritima* (40) ως πρότυπο κάποιον περίπλου του 4ου αιώνα π.Χ., ο οποίος ενδεχομένως παρέθετε την ίδια διατύπωση: ο ιστορικός Δούρις από τη Σάμο, κινούμενος από τοπικισμό ή απλώς γνωρίζοντας την εξορία του *Ἡρόδοτου* στη Σάμο, ισχυριζόταν ότι είχε συμπατριώτη του τον Πανύασση και μάλλον και τον *Ἡρόδοτο*: αλλά και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός (Ἐπιστ. 22) αποκαλεί τον *Ἡρόδοτο λογοποιὸν* από τους Θούριους, και εικάζουμε ότι αυτό οφείλεται στη γραφή της πρώτης πρότασης από το αντίγραφο των *Ἱστοριῶν* που διέθετε. Αδιαμφισβήτητα ο *Ἡρόδοτος* καταγόταν από την Αλικαρνασσό, καθώς τόσο τα καρικά ονόματα *Λύξης*, που έφερε ο πατέρας του, και *Πα-*

5. Βλ. π.χ. 1.192.3· 2.7.1-2· 10.1· 4.99.4-5. Βλ. Powell, *History*, 36 κ.ε.

6. Σχετικά με τις πηγές και τις άλλες εκδοχές του περίφημου αυτού ανεκδότου βλ. S. Piccirilli, *Storie dello storico Tucideide* (Γένοβα, 1985), 158-61.

7. Επιγραφές της ελληνιστικής εποχής: *Die Inschriften von Pergamon*, εκδ. M. Fränkel, τόμ. 1 (Βερολίνο, 1890), αρ. 199· IG II 1, αρ. 145 = SEG XXVIII (1978), αρ. 842. Βλ. και O. Murray, *CQ* 12 (1972) 204, με μετάφραση κάποιων τμημάτων. Για τις γραμματειακές πηγές βλ. Jacoby, *RE Suppl.* II, στήλ. 213-14. Επίσης, βλ. σημ. στο χωρίο 1.1.1 και τη βιβλιογραφία που καταγράφεται εκεί.

νάσσις, όσο και το ελληνικό όνομα του αδελφού του Θεόδωρος τεκμηριώνονται και για άλλες ελληνοκαρικές οικογένειες από μια επιγραφική μαρτυρία (*Syll.*³ 46) των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ.⁸ Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι τα ονόματα αυτά από κοινού με άλλα μαρτυρούνταν σε επιγραφές της Αλικαρνασσού, σε καταλόγους εξορίστων ή σε απογραφές υπό δήμευση περιουσιών, και ότι γνώση αυτών των επιγραφών είχαν αποκτήσει αρχαίοι ιστορικοί και βιογράφοι, οι οποίοι έτσι θεμελίωσαν τα συμπεράσματα και τις ερμηνείες που διοχετεύθηκαν αργότερα με τη μεσολάβηση ενδιάμεσων πηγών στο λεξικό της Σούδας. Μοιάζει να είμαστε εύπιστοι, πρέπει όμως να παραδεχθούμε ότι ο Λύγδαμης αποτελεί ιστορική προσωπικότητα, καθώς μαρτυρείται σε μια αξιόπιστη επιγραφική πηγή (*ML* 32). Παρομοίως, δεν υπάρχει λόγος να εγείρουμε αμφιβολίες ως προς τον πυρήνα αλήθειας που εμπεριέχει η ιστορία για την εξορία και την επιστροφή στην πατρίδα της ύποπτης οικογένειας του Ηρόδοτου. Η επιλογή της Σάμου, ενός μέλους της Αττικής-Δηλιακής συμμαχίας από το 478 π.Χ., ως τόπου για την εξορία της οικογένειας του ιστορικού, δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως απόδειξη για τα φιλοαθηναϊκά ή αντιμηδικά αισθήματα των μελών της, ούτε φυσικά για τα δημοκρατικά τους αισθήματα. Η εξοικείωση του Ηρόδοτου, εξάλλου, με την ιωνική διάλεκτο δεν προϋποθέτει την παραμονή του στη Σάμο. Στην Αλικαρνασσό, μια πόλη καρική-δωρική αρχικά, η ιωνική διάλεκτος χρησιμοποιούνταν πλέον στην εποχή του Ηρόδοτου ακόμη και στα δημόσια έγγραφα, ενώ δεν πρέπει να παραβλέψουμε τη σημασία του γεγονότος ότι η ιωνική διάλεκτος είχε παγιωθεί ως λογοτεχνική γλώσσα ήδη από την εποχή του Ομήρου. Το κεφάλαιο της Σάμου στη βιογραφία του Ηρόδοτου δεν πρέπει να εκτείνεται πέραν του 454 π.Χ., όταν η ελεύθερη πλέον Αλικαρνασσός προσχώρησε στην Αττική-Δηλιακή συμμαχία. Όμως, η παραμονή του συγγραφέα στη Σάμο υπήρξε μια καθοριστική περίοδος της ζωής του: η σπουδαιότητά της ανιχνεύεται στα συναισθήματα και στους δεσμούς του με το νησί αυτό, που του προσέφερε πολιτικό άσυλο.⁹

Ο Ηρόδοτος διέμεινε οπωσδήποτε κάποιο χρο-

νικό διάστημα στην Αθήνα. Ο Ευσέβιος γνώριζε ότι το 445/4 π.Χ. οι Αθηναίοι τον βράβευσαν για τις δημόσιες αναγνώσεις του. Στα *Ελληνικά* του ο Δύλλος από την Αθήνα, ενάμιση αιώνα αργότερα, μάλλον αναφέρεται στα ίδια συμβάντα, όταν γράφει ότι ο Άνυτος —συνώνυμος του διαβόητου μνηστή του Σωκράτη— έκανε την πρόταση να ανταμειφθεί ο Ηρόδοτος με το υπέρογκο ποσό των δέκα ταλάντων.¹⁰ Μια παλιά παράδοση ενδέχεται να χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα για λόγους πολεμικής: οι δημόσιες, ωστόσο, αναγνώσεις είναι μια πολύ γνωστή και σημαντική πτυχή του κυρίαρχου στοιχείου της προφορικής κώτης στον ελληνικό κόσμο του 5ου αιώνα π.Χ.: το περίφημο υπαινικτικό σχόλιο του Θουκυδίδη, 1.22.4, εναντίον εκείνων που γράφουν ιστορία ως *ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν* φαίνεται ότι στρέφεται ειδικά εναντίον των ηροδότειων απαγγελιών στην Αθήνα. Κατά την παραμονή του στην Αθήνα ο Ηρόδοτος πρέπει να βρέθηκε σε επαφή με τους πνευματικούς κύκλους της εποχής του. Η φιλία του με τον Σοφοκλή ίσως λανθάνει στην ιστορία σύμφωνα με την οποία ο τραγικός ποιητής σε ηλικία 55 ετών (δηλαδή περίπου το 442 π.Χ.) συνέθεσε ένα ολιγόστιχο επίγραμμα αφιερωμένο στον Ηρόδοτο (*Πλούτ.*, *Ἡθ.* 785b). Το όνομα *Ηρόδοτος* ήταν συνηθισμένο, πάντως, στην Ιωνία και στα νησιά,¹¹ πράγμα που κάνει αβέβαιη πλέον την ταύτιση του ιστορικού με το συνώνυμο πρόσωπο του σοφόκλειου επιγράμματος. Ανεξάρτητα από το ζήτημα αυτό, κανείς δεν είναι σε θέση να αρνηθεί ότι οι δημόσιες αναγνώσεις του Ηρόδοτου τού είχαν χαρίσει αίγλη στους πνευματικούς κύκλους της Αθήνας και ότι ειδικά στον Σοφοκλή προκάλεσαν εντύπωση οι απόψεις του ιστορικού για τους βαρβάρους, καθώς επίσης και οι ιδέες του σχετικά με την ηθική και τη θρησκεία. Οι αρχαίες πηγές δεν παραδίδουν κάποια επαφή του με τον Περικλή: ο «οπαδός του Περικλή» Ηρόδοτος αποτελεί σύγχρονη επινόηση. Είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι η Αθήνα του Ηρόδοτου υπήρξε συγχρόνως η Αθήνα του Περικλή, όπως βέβαια και του Σοφοκλή, του Ευριπίδη και του Πρωταγόρα. Η ταυτόχρονη συνύπαρξη στην Αθήνα αυτών των προσωπικοτήτων είναι πράγματι σημαντικότερη από ό,τι οι πιθανές προσωπικές συναντή-

8. Βλ. *FGrHist* 76 F 64 = Σούδα, λ. Πανύασσις 248 Adler: *Δούρις δὲ Διοκλέους τε παῖδα ἀνέγραψε* (ενν. τὸν Παννύασιν) *καὶ Σάμιον ὁμοίως δὲ καὶ Ἡρόδοτος Θούριον* (κώδ., Ἡρόδοτον Wesseling, Okin, Ἡρόδοτον <τὸν> Θούριον Krausse, Jacoby). Πρβλ. σημ. στο χωρίο 1.1.1 και τη σχετική βιβλιογραφία.

9. Για τον Ηρόδοτο και τη Σάμο βλ. E. E. Cole, *The Samos of Herodotus* (New Haven, 1912)· B. M. Mitchell, *JHS* 95 (1975) 79-91· Tölle-Kastenbein· T. S. Brown, *AncW* 17 (1988) 3-15· M. Ameruso, *MGR* 16 (1991) 85-132.

10. *FGrHist* 73 F 3, χωρίο που παραθέτει κακόβουλα ο Πλούταρχος, *Ἡθ.* 862b. Η γραφή Ἄνυτος είναι διόρθωση του A. Turnebus αντί της γραφής ἀντὶ τοῦ των κωδίκων. Για μια πιθανή επιγραφική πηγή βλ. W. Aly, *RhM* 64 (1909) 637. Σχετικά με το πρόβλημα των δημόσιων διαλέξεων του Ηρόδοτου βλ. Erbse, 139-46.

11. Το ίδιο επιχείρημα θα μπορούσε να ισχύσει επίσης για την επιγραφή Ἡ[ρο]δότου στα αγγεία από τη Ναύκρατη: βλ. D. G. Hogarth, *JHS* 25 (1905) 116· D. W. Gill, *JHS* 106 (1986) 184-7.

σεις, καταγεγραμμένες ή μη στις αρχαίες πηγές, που σύμφωνα με τις σχετικές ειδολογικές συμβάσεις απηχούν σε βιογραφικούς όρους νεφελώδεις και αφηρημένες υπόνοιες σχετικά με ιδεολογικές συγγένειες και επιρροές.

Οι Δελφοί ασφαλώς υπήρξαν μια από τις τοποθεσίες που ο Ηρόδοτος γνώρισε πολύ καλά. Επισκέφθηκε ακόμη τη Σπάρτη, στην οποία συνάντησε κάποιον Αρχία (3.55.2), ενώ στη Βοιωτία μίλησε με κάποιον Θέρσανδρο από τον Ορχομενό (9.16.1 και 5). Σύμφωνα με κακόβουλες φήμες ο Ηρόδοτος επέκρινε με δριμύτητα στις *Ιστορίες* τους Θηβαίους και τους Κορίνθιους, επειδή εκείνοι του αρνήθηκαν αμοιβή για τις δημόσιες αναγνώσεις του· λέγεται μάλιστα ότι οι Θηβαίοι άρχοντες του απαγόρευσαν να μιλήσει με τους νέους της πόλης.¹² Ανάλογα ανέκδοτα μαρτυρούν το πόσο δημοφιλής ήταν η εχθρική στάση απέναντι στον Ηρόδοτο, μια στάση της οποίας οι απαρχές εντοπίζονται ήδη στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. Όπως έχει προταθεί, η ιστορία της μετοίκησης του Ηρόδοτου στους Θούριους μπορεί εύκολα να αποτελεί λόγια εικασία βασισμένη στις διαφορετικές γραφές που παραδίδονται για την πρώτη πρόταση των *Ιστοριών*· ωστόσο, οι αρχαίοι φιλόλογοι πίστευαν, αντιθέτως, ότι οι δυο εκδοχές του κειμένου οφείλονταν στην αποδημία του στη Δύση· η πολιτογράφηση, συνεπώς, του Ηρόδοτου ως Θούριου θα πρέπει να ήταν γνωστή και από άλλες πηγές. Ο ίδιος ποτέ δεν μνημονεύει τους Θούριους, μολοντί αναφέρεται περισσότερο από μία φορά στη Σύβαρη και στους Συβαρίτες.¹³ Πάντως μπορούμε να θεωρήσουμε δεδομένη την παραμονή του Ηρόδοτου στη Μεγάλη Ελλάδα και την εκεί σύνθεση τμημάτων του έργου του· κάτι τέτοιο φανερώνει το περίφημο κεφάλαιο των *Ιστοριών* στο οποίο ένα εθνολογικό και γεωγραφικό πρόβλημα διασαφηνίζεται με τη βοήθεια αποστάσεων οικειών σε ένα ακροατήριο της Δύσης, ακροατήριο που εικάζουμε ότι εύλογα αγνοούσε τις αποστάσεις με τις οποίες ήταν εξοικειωμένοι οι Αθηναίοι (4.99.5). Η μετοίκηση του Ηρόδοτου στους Θούριους προβάλλει, επομένως, ως ένα πιθανό επεισόδιο της ζωής του. Χρονολογικά είναι δυνατό, μετά την παραμονή του στην Αθήνα, ο Ηρόδοτος να συνέπραξε το 443/2 π.Χ. για ορισμένο διάστημα στην ίδρυση της νέας πανελλήνιας αποικίας των Θούριων,

κατά το παράδειγμα άλλων σύγχρονών του διανοουμένων όπως ο Πρωταγόρας και ο Ιππόδαμος ο Μιλήσιος. Για μια σύντομη περίοδο οι Θούριοι κατέστησαν η υιοθετημένη πατρίδα του Ηρόδοτου, τιμή για την οποία ανταγωνίστηκαν με την Αλικαρνασσό.

Οι αρχαίοι βιογράφοι διακρίνονται, κατά κανόνα, για την απόλυτη άγνοιά τους σχετικά με τις ημερομηνίες γέννησης και θανάτου των προσώπων που βιογραφούν. Ειδικά στην περίπτωση του Ηρόδοτου αγνοούσαν ακόμη και την ακριβή χρονολογία της τυραννίδας του Λύγδαμη. Το μοναδικό βέβαιο χρονολογικό σημείο τους θα πρέπει να ήταν η ίδρυση των Θούριων. Από την επιλογή της εν λόγω χρονολογίας για να δηλωθεί η *ἀκμὴ* του Ηρόδοτου (η *ἀκμὴ*, κατά τις συμβάσεις της αρχαίας βιογραφίας, ήταν το 40ό έτος της ηλικίας του βιογραφούμενου) προέρχεται και ο υπολογισμός της πλασματικής χρονολογίας γέννησης του ιστορικού το 484/3 π.Χ. Ανάλογη χρονολογία παραδίδει η Παμφίλη από την Επίδαυρο, μια συγγραφέας της εποχής του Νέρωνα: ακολουθώντας τον Απολλόδωρο τον Αθηναίο (2ος αι. π.Χ.) ισχυρίζεται ότι ο Ηρόδοτος ήταν 53 ετών κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου (431 + 53 = 484 π.Χ.).¹⁴ Παρομοίως, ο Κορνήλιος Νέπωτας, με τον οποίον συμφωνεί ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Nat. hist.* 12.18, τοποθετεί την έναρξη της συγγραφής των *Ιστοριών* το 444 π.Χ στους Θούριους, όταν ο Ηρόδοτος ήταν πια μεσήλικας. Αν και λιγότερο ακριβής, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στο σύγγραμμα του *Περὶ τοῦ Θουκυδίδου χαρακτήρος* (5) ακολουθεί την ίδια προσέγγιση: χρονολογεί τη γέννηση του συμπατριώτη του λίγο πριν από τους «Περσικούς πολέμους», εννοώντας με αυτό το 480 π.Χ., και υποστηρίζει ότι ο Ηρόδοτος έζησε έως τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Μια διαφορετική τάση στη χρονολόγηση του ηροδότειου βίου τοποθετούσε εσφαλμένα τη συγγραφική δραστηριότητα του Ηρόδοτου στα χρόνια της βασιλείας του Ξέρξη,¹⁵ με άλλα λόγια παρουσίαζε τον Ηρόδοτο ως αυτόπτη μάρτυρα των σπουδαιότερων από τα γεγονότα που μνημονεύει στο έργο του, ακολουθώντας τον ίδιο δηλαδή ακριβώς τρόπο με τον οποίον μια μερίδα αρχαίων βιογράφων ήθελαν τον Όμηρο να έχει ζήσει στα χρόνια του Τρωικού πολέμου.¹⁶ Η χρονολόγηση της γέννησης του Ηρόδοτου στη δεκαετία του 490-80 π.Χ. δεν

12. Αριστοφάνης από τη Βοιωτία (αρχές 4ου αι. π.Χ.) *FGrHist* 379 F 5· Δίων Πρυσ., *Λόγ.* 37, 7· Πλούτ., *Ηθ.* 864d κ.ε.

13. Πρβλ. Jacoby, *RE Suppl.* II, στήλ. 245.

14. *FGrHist* 244 F 7, που παρατίθεται από τον Αύλο Γέλλιο, 15, 23. Ο υπολογισμός βασίζεται στο τιμητικό ψήφισμα των Αθηναίων που χρονολογείται το 445/4 π.Χ., βλ. A. A. Moshammer, *GRBS* 16 (1973) 5-13.

15. Διόδ. *Σικ.*, 2, 32, 3, *γεγονώς*. Η γραφή ερμηνεύεται από τον Φώτιο (*Βιβλιοθ.* 60, σελ. 19b Henry) με τη σημασία «έζησε» αντί του «γεννήθηκε».

16. Μια τρίτη σχολή χρονολογεί την ακμή του Ηρόδοτου το 468/7 π.Χ., το έτος θανάτου του Σημωνίδα (*Πάριο Μάρμαρο*, *FGrHist* 239 A 57) και της ακμής του Πανύασση, που κάποιες φορές οριζόταν έτσι ώστε να συμπίπτει με την

είναι αναγκαστικά εσφαλμένη. Είναι φανερό ότι ο Ηρόδοτος δεν είχε προσωπικές αναμνήσεις των γεγονότων του 480/79 π.Χ. και ότι βασίστηκε στις εντυπώσεις των μεγαλύτερων σε ηλικία μαρτύρων των γεγονότων οι οποίοι βρισκόνταν ακόμη στη ζωή. Ήταν περίπου 30 ετών, όταν εγκατέλειψε οριστικά την Αλικαρνασσό· τότε άρχισε τα ταξίδια του: πήγε στην Αίγυπτο, στη Φοινίκη και στη Μεσοποταμία μεταξύ του 448 και 446, στην Αθήνα το 445/4 π.Χ. και κατόπιν στους Θούριους. Δεν είναι δυνατό να εξακριβώσουμε αν πέθανε στους Θούριους, όπως παραδίδει το λήμμα της Σούδας, ή αν επέστρεψε στην Αθήνα. Δεν είμαστε καν σε θέση να συναγάγουμε με ακρίβεια το έτος θανάτου του: το μόνο που μπορούμε είναι να προσδιορίσουμε ως *terminus ante quem non* το 430 π.Χ.¹⁷

Για να κατανοήσουμε την πνευματική του εξέλιξη και τη σύνθεση του έργου του το κρισιμότερο στοιχείο της ζωής του Ηρόδοτου είναι αυτό που απουσιάζει παντελώς από τις αναφορές των αρχαίων βιογράφων: τα ταξίδια του. Άμεσες και ρητές σχετικές μαρτυρίες παρατίθενται από τον Ηρόδοτο τον ίδιο: *αὐτόπτης ἔλθων* («πήγα κι είδα») για το ταξίδι στον Νείλο μέχρι την Ελεφαντίνη (2.29.1)· «πληροφορήθηκα στη Μέμφιδα»· «επισκέφθηκα επίσης τις Θήβες και την Ηλιούπολη» (2.3.1)· οι ιερείς των Θηβών «με οδήγησαν σε μια μεγάλη αίθουσα» (2.143.1-4)· «τις αίθουσες [ενν. του λαβυρίνθου] τις είδα ο ίδιος» στη λίμνη του Μοίρη (2.148.1 και 5-6)· «είδα ... τα οστά των νεκρών» στα πεδία των μαχών του Πηλούσιου και της Παπρήμιος (3.12.1 και 4)· «στην περιοχή αυτή πήγα» πολύ κοντά στην πόλη Βουτώ στην Αραβία (2, 75.1)· «έπλευσα και μέχρι την Τύρο» (2.44.1-4)· στον ναό της Βαβυλώνας «δεν είδα τον ανδριάντα που μετακίνησε ο Ξέρξης» (1.183.3)· «έφθασα και στη Θάσο» (2.44.4)· «είδα με τα μάτια μου τα μέταλλα αυτά (της Θάσου)» (6.47.1)· «μου έδειξαν έναν κρατήρα στον Εξαμπαίο» (4.81.2)· «είδα και ο ίδιος *Καδμήμια γράμματα*» (5.59). Υπάρχουν μελετητές που αποδίδουν τις διατυπώσεις αυτές στα βιώματα του ιστορικού, άλλοι που θεωρούν αξιόπιστες ορισμένες από αυτές αλλά και άλλοι που τις θεωρούν αναξιόπιστες συνολικά. Θα επιστρέψουμε στο θεμελιώδες αυ-

τό ζήτημα παρακάτω. Θα πρέπει να τονιστεί, ως προκαταρκτικό σχόλιο, ότι αντί γενικευτικών κρίσεων οι δηλώσεις αυτές οφείλουν να αντιμετωπιστούν κατά περίπτωση. Προφανώς δεν πρέπει να συνάγουμε άμεση εμπειρία του Ηρόδοτου στις περιπτώσεις των έμμεσων εκφράσεων που αφορούν, για παράδειγμα, μνημεία «τα οποία ακόμη υπήρχαν στην εποχή μου» ή που περιγράφονται σε παροντικούς χρόνους (βλ. π.χ. 1.98.4-6). Με βάση, ωστόσο, τις πλέον κατηγορηματικές από τις ανάλογες δηλώσεις του Ηρόδοτου ίσως δικαιολογείται να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ότι επισκέφθηκε την Αίγυπτο, τη Φοινίκη, τη Βαβυλώνα, τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας από το Βυζάντιο έως την Ολβία, τα θρακικά παράλια και τα απέναντι νησιά· είναι, επιπλέον, προφανές ότι ήταν εξοικειωμένος με τον γεωγραφικό χώρο της Ιωνίας, της Καρίας, της Λυδίας και τη Λυκίας, καθώς επίσης με τα μεγαλύτερα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (τη Σάμο και τη Λέσβο)· από την ηπειρωτική Ελλάδα γνώριζε καλά τους Δελφούς, τη Σπάρτη και τη Βοιωτία. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για άμεση γνώση της Αθήνας, ούτε μνημονεύει τη νεόδμητη Ακρόπολη του Περικλή μεταξύ των σημαντικότερων οικοδομημάτων στην Ελλάδα, όπως κάνει για το Αρτεμίσιο της Εφέσου και το Ηραίο της Σάμου (πρβλ. 2.148.2). Θα ήταν, εντούτοις, καταγέλαστο να αμφισβητηθεί η ιστορικότητα της παραμονής του στην Αθήνα λόγω αυτής της διαπίστωσης.¹⁸ Απουσιάζουν εντελώς στοιχεία που να πιστοποιούν ότι ο ιστορικός των Περσικών πολέμων επισκέφθηκε τα κύρια πεδία των μαχών του 480/79 π.Χ., παρότι οι τοπογραφικές του γνώσεις για τις περιοχές αυτές κατά κανόνα είναι καλές. Περιβόητη εξαίρεση αποτελεί ο εσφαλμένος προσανατολισμός των στενών των Θερμοπυλών, όπως αφήνεται να εννοηθεί, στον άξονα Βορρά-Νότου (7.176.3).¹⁹ Με τον ίδιο τρόπο δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε τον βαθμό στον οποίο οι γνώσεις του για τη Δύση (Μεγάλη Ελλάδα, Σικελία, Ετρουρία) είναι προϊόν αυτοφίας.

Οι ημερομηνίες και οι συνθήκες με τις οποίες οι σύγχρονοι μελετητές συνδέουν τα ηροδότεια ταξίδια αποτελούν συχνά απλές εικασίες ή ακόμη και φαντασιακές εμμονές.²⁰ Ως προς το ζήτημα της χρονολόγη-

αντίστοιχη του Ηρόδοτου. Ορισμένοι θεωρούν ότι το έτος 468/7 π.Χ. αφορά την εξορία του Ηρόδοτου από την Αλικαρνασσό (π.χ. Hauvette, 12 κ.ε.).

17. Βλ. Μαρχελλ., *Vita Thucydidis* 17 και Piccirilli, *Storie* (ό.π. σημ. 6), 91 κ.ε. Για την παράδοση σύμφωνα με την οποία ο Ηρόδοτος ήταν ακόμη εν ζωή στο τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου βλ. π.χ. E. Rohde, *RhM* 33 (1878) 169 σημ. 4. Για πιο πρόσφατες εικασίες στην έρευνα ως προς τη «δημοσίευση» του ηροδότειου έργου βλ. παρακάτω σημ. 122.

18. Βλ., ωστόσο, A. J. Podlecki, στο: K. H. Kinz (εκδ.), *Greece and the Eastern Mediterranean: Studies presented to F. Schachermeyer* (Βερολίνο, 1977), 246-55.

19. Βλ. How - Wells, σημ.· C. Hignat, *Xerxes' Invasion of Greece* (Οξφόρδη, 1963), 358· Waters, *Herodotus the Historian*, 158.

20. Βλ. T. S. Brown, *AncW* 17 (1988), 67-75, ο οποίος ακολουθεί τον Jacoby, *RE Suppl.* II (1913), λ. 'Herodotus', στήλ. 253. Για τη διαδρομή και τη διάρκεια του ταξιδιού του Ηρόδοτου στην Αίγυπτο βλ. C. Sourdille, *La Durée*, έργο που παραμένει θεμελιώδες.

σης των ταξιδιών του μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι τα ταξίδια στην Ανατολή και στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας και του Πόντου προηγήθηκαν της επίσκεψης του Ηρόδοτου στην Αθήνα. Δεν είναι καθόλου ακλόνητα, ωστόσο, τα επιχειρήματα, στα οποία στηρίζεται η υποθετική αποκατάσταση της σειράς των ταξιδιών ή η ανασυγκρότηση του δρομολογίου του. Από το σύνολο της έρευνας γίνεται αποδεκτό και υπογραμμίζεται σταθερά ότι το ηροδότειο έργο απέχει πολύ από το να συνιστά ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο. Συνεπώς εξασθενεί η υπόθεση ότι οι συγκρίσεις με στοιχεία που είναι ήδη γνωστά στον ιστορικό-ταξιδιώτη προϋποθέτουν οπωσδήποτε στάδια της περιήγησης που είχαν πράγματι προηγηθεί. Είναι λάθος, για παράδειγμα, να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ο Ηρόδοτος επισκέφθηκε πρώτα την Κυρήνη και κατόπιν την Αίγυπτο, επειδή ο Ηρόδοτος συγκρίνει την αιγυπτιακή ακακία με τον κυρηναϊκό λωτό και όχι αντίστροφα (2.96.1), ή ότι εκθέτοντας την αγνότητα των Αιγύπτων σε ερωτικά θέματα (2.64.1) ο Ηρόδοτος θα πρέπει κατά την επίσκεψη της Αιγύπτου να αγνοούσε τις ιδιαίτερες ερωτικές πρακτικές των Βαβυλώνιων (1.198). Αν εφαρμόσουμε το ίδιο κριτήριο, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο συγγραφέας βρέθηκε στην Αίγυπτο πριν ταξιδέψει στη Σκυθία, μια και συγκρίνει τον ποταμό Βορυσθένη με τον Νείλο (4.53.1), δίχως να έχει πράξει ανάλογα στην περιγραφή της Αιγύπτου. Για τον σκοπό των ταξιδιών του Ηρόδοτου, εντούτοις, μπορούμε να πούμε κάτι περισσότερο ασφαλές και σημαντικό. Ο Ηρόδοτος δεν βρέθηκε ποτέ έξω από τα όρια της ελληνοπερσικής *οίκουμένης*. Στις πόλεις που επέλεξε ως βάσεις για τα ταξίδια του —τη Μέμφιδα, τη Βαβυλώνα, την Ολβία— περίμενε με βεβαιότητα ότι θα έβρισκε οδηγούς και Έλληνες ή δίγλωσσους διερμηνείς. Συνεπώς, δεν σκόπευε να εξερευνησει άγνωστες γεωγραφικές περιοχές (όπως ξεκίνησαν να κάνουν ο Σκύλαξ από τα Καρύανδα και ο Αχαμενίδης Σατάσπης [4.43-4]). Αφθονούν, από την άλλη πλευρά, οι ενδείξεις ότι ο συγγραφέας γνώριζε από πρώτο χέρι περιοχές στο περιθώριο του θεάτρου των ελληνοπερσικών πολέμων: την Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία, τα παράλια της Προποντίδας. Δεν επιβεβαιώνεται, για παράδειγμα, άμεση γνώση της Περσίας ή αυτοψία των κύριων σταθμών της πορείας του Ξέρξη. Τούτο σημαίνει ότι ο Ηρόδοτος αρχίζοντας τα ταξίδια του δεν είχε ακόμη σαφείς στόχους ιστορικής έρευνας. Μας απομένει έτσι ο γενικότερος σκοπός της *θεωρίας* ή *ιστορίας*, όρων που ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί ο ίδιος σε συνάρτηση με τα ταξίδια του ή τα ταξίδια άλλων:²¹ πρόκειται για περιέργεια

και επίλυση των προβλημάτων που κάθε φορά ανακύπτουν από μόνα τους στην πορεία της ταξιδιωτικής περιπλάνησής του. Ο Ηρόδοτος πλέει μέχρι την Τύρο, προκειμένου να λύσει ένα πρόβλημα με το οποίο ήλθε αντιμέτωπος στην Αίγυπτο. Για τον ίδιο λόγο ταξιδεύει στη Θάσο. Φθάνει μέχρι τις Θήβες και την Ηλιούπολη για να ελέγξει πληροφορίες τις οποίες είχε συλλέξει προηγουμένως στη Μέμφιδα. Δικαιούμαστε συνεπώς να δεχθούμε την υπόθεση ότι ο Ηρόδοτος δεν ξεκίνησε τα ταξίδια του με κάποιον συγκεκριμένο σκοπό, αλλά ότι η περιήγηση καθεαυτή διαμόρφωσε σταδιακά μια ποικιλόμορφη στοχαστική. Ας το κρατήσουμε αυτό κατά νουν ως ερμηνευτικό κλειδί, προκειμένου να κατανοήσουμε επακριβώς την πνευματική εξέλιξη του ιστορικού και τη σύνθεση του έργου του.

II

Επιστρέφουμε στην πρώτη πρόταση του 1ου βιβλίου των *Ιστοριών*: «Ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό εκθέτει εδώ τις έρευνές του, για να μη ξεθωριάσει με τα χρόνια ό,τι έγινε από τους ανθρώπους, μήτε έργα μεγάλα και θαυμαστά, πραγματοποιημένα άλλα από τους Έλληνες και άλλα από τους βαρβάρους, να σβήσουν άδοξα· ιδιαίτερα γίνεται λόγος για την αιτία που αυτοί πολέμησαν μεταξύ τους». Πρόκειται, όπως ήδη τονίσαμε, για έναν περιγραφικό τίτλο, ο οποίος επίσης επιδιώκει με ρητορικό τρόπο να παραπέμψει στη θεματική και τον γενικό σκοπό του έργου. Τα διαθέσιμα στον Ηρόδοτο, ή στον εκδότη του, πρότυπα δεν ήταν μόνον τα επικά «προοίμια» με την παραδοσιακή επίκληση της Μούσας, επίκληση που εδώ απουσιάζει· πρόχειρη ήταν και η αρχή παλαιότερων πεζογραφικών έργων, ιστορικών, γεωγραφικών, μυθολογικών ή άλλου γραμματειακού είδους. Γνωρίζουμε την πρώτη φράση ενός έργου του Εκαταίου του Μιλήσιου (FGrHist 1 F 1): όπως και στο προοίμιο του ηροδότειου έργου, στη φράση αυτή περιλαμβάνονται το όνομα και ο τόπος καταγωγής του συγγραφέα, ταυτόχρονα όμως παρατίθεται και δήλωση των μεθοδολογικών αντιλήψεων του συγγραφέα. Το ηροδότειο προοίμιο διαφέρει από εκείνα των προτύπων του· ως εκ τούτου μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι κατά την εποχή στην οποία ο Ηρόδοτος συνέθεσε το δικό του προοίμιο η συμβατική δομή του προοιμίου των ιστορικών έργων δεν είχε ακόμη παγιωθεί. Το ηροδότειο προοίμιο μοιάζει να έχει γραφεί μονομιάς, ελεύθερα και δίχως κατασταλαγμένες μορφολογικές προτιμήσεις.²²

«Ἐκθεση ερευνών (*ιστορίη*)», αυτός, υπό στενούς

21. 2.29.1· 44.4· Σόλων: 1.29.1· 30.1-2· οι Έλληνες στην Αίγυπτο: 3.139.1· Ανάχαρσις: 4.76.2· Δαρείος: 4.85.1· Ξέρξης: 7.43.1· 128.1.

22. Για τις «τυπικές εισαγωγές» στην αρχαία ιστοριογραφία βλ. Marincola, 271-5.

όρους, θα πρέπει να ήταν ο τίτλος του έργου. Υπό την οπτική αυτή το έργο του Ηρόδοτου κατέληξε να αποκαλείται *Ιστορία* ή *Ιστορίες* κατά την ύστερη αρχαιότητα και τους νεότερους χρόνους. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο όρος *ιστορίη* έχει τη σημασία εξέταση, μελέτη, έρευνα, ανεξαρτήτως του αντικειμένου της. Μόνο τον 4ο αιώνα π.Χ. άρχισε να περιορίζεται το πεδίο της *ιστορίας* στο ανθρώπινο παρελθόν, σημασία με την οποία είναι σήμερα εν χρήσει. Ο όρος *ιστορίη*, εξ όσων γνωρίζουμε, απαντά για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο. Ο ιστορικός τον χρησιμοποιεί άλλες τέσσερις φορές. Σε δύο κεφάλαια που σχετίζονται μεταξύ τους (2.118.1 και 119.3) η λέξη *ιστορίησι* αναφέρεται στις έρευνες για την Ελλάδα που έφεραν σε πέρας οι Αιγύπτιοι. Σε ένα τρίτο, σημαντικό χωρίο ο Ηρόδοτος μνημονεύει την *ιστορίην* από κοινού με την εμπειρική γνώση (*ὄψις*) και τον συλλογισμό ή την κρίση (*γνώμη*) μεταξύ των μεθοδολογικών εργαλείων του, τα οποία εκλαμβάνει ως ανώτερα της απλής καταγραφής «των όσων λέγονται» (τὰ λεγόμενα), για τα οποία δηλώνει ότι δεν φέρει καμιά ευθύνη (2.99.1). Σε ένα τέταρτο και τελευταίο χωρίο ο Ηρόδοτος υποδεικνύει ότι η ακριβής πληροφόρηση δεν έχει σχέση με την «έκθεση της *ιστορίας*» (7.96.1).²³ Το ρήμα *ιστορέω* χρησιμοποιείται 17 φορές, άπαξ στη σύνθετη μορφή *ἐξιστορέω*: σχεδόν απαρέγκλιτα σημαίνει «ρωτώ, ερευνώ προφορικά»: τὰ ιστορημένα (2.44.5) είναι τα αποτελέσματα των ερευνών. Έτσι, η πρώτη φράση του έργου αποσκοπεί, κυρίως, στο να ενημερώσει τον αναγνώστη ότι ο ανά χείρας κύλινδρος συνιστά την «έκθεση της έρευνας» που διεξήγαγε ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό.²⁴

Ακολουθεί μια σειρά δευτερευουσών τελικών προτάσεων με τις οποίες εξειδικεύεται ο σκοπός της έρευνας: να διασωθούν από τη λήθη τα ανθρώπινα γεγονότα και έργα, ανεξάρτητα αν ήταν έργα Ελλήνων ή βαρβάρων. Η προφανής αντιδιαστολή μεταξύ γεγονότων (τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων) και έργων συνήθως ερμηνευόταν ως μια οξεία και εσκεμμένη διάκριση μεταξύ ιστορικών γεγονότων, όπως είναι λ.χ. οι πόλεμοι, και μόνιμων επιτευγμάτων, όπως είναι τα μνημεία, μια διάκριση υποθετικά παράλληλη προς τους δύο μείζονες ερευνητικούς άξονες του ηροδό-

τειου έργου: δηλαδή την ιστορία των πολιτικών/στρατιωτικών γεγονότων και τη μακρόπνοη πολιτισμική ιστορία ('*Kulturgeschichte*'), την «ενεργητική» και «στατική» ιστορία. Η πρόσφατη έρευνα, ωστόσο, έδειξε ότι η εν λόγω ανάγνωση του κειμένου, αν και ενδιαφέρουσα, δεν βασίζεται στην ίδια την ηροδότεια χρήση των όρων. Ο όρος *ἔργον* στον Ηρόδοτο μπορεί όντως να αναφέρεται σε πράξεις και επιτεύγματα παντός είδους: πολέμους, εξαιρετικά ανδραγαθήματα, σπουδαία μνημεία, καινοτόμες ιδέες, τεχνικές επινοήσεις κ.ά.²⁵ Επομένως, η εισαγωγική πρόταση θα έπρεπε επίσης να γίνει κατανοητή ως αναφερόμενη στο σύνολο των ανθρωπίνων συμβάντων που αξίζουν να διατηρηθούν στη μνήμη και ιδίως εκείνων που, λόγω του μεγαλείου ή της τελειότητάς τους, εμπνέουν τον θαυμασμό ή την περιέργεια και καταλείπουν ορατά ή αξιολημμόνευτα ίχνη. Η διευκρίνιση ότι τα έργα που ιστορούνται μπορούν να είναι ελληνικά ή βαρβαρικά αποτελεί μια δέσμευση αντικειμενικότητας, στην οποία ενυπάρχει η υπόνοια πως ενώπιον του ανθρώπινου μεγαλείου και του θαυμασμού που γεννά οι διαφορές μεταξύ λαών, κρατών και πολιτισμών χάνουν την όποια σημασία τους. Ο όρος *ἔργον* συνεπάγεται τη δόξα (*κλέος*) που πρέπει να διαφυλαχθεί, και αυτή ακριβώς η δόξα δικαιώνει την έρευνα. Ευδιάκριτη σε αυτές τις φράσεις είναι η συνύφανση αναμνήσεων του έπους (βλ. π.χ. τα ομηρικά χωρία I 189 και α 338) με τη συμπεριφορά ενός ταξιδιώτη (επιλογή αξιοθέατων τόπων και μνημείων κτλ.), ένα γνώρισμα που ευφυώς αντανακλά τη σύζευξη της επικής αφήγησης με την επιστημονική παρατήρηση, σύζευξη που χαρακτηρίζει συνολικά το ηροδότειο έργο. Η καταληκτική φράση του προοιμίου πλαισιώνεται από μια σύντομη διατύπωση, ένα είδος παραρτήματος, που λειτουργεί άμεσα ως εισαγωγή στην πρώτη παρέκβαση (1.1-5) σχετικά με την αίτινη των πολέμων μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. Ο υπαινιγμός αυτός στην ελληνοπερσική διένεξη ήδη αποκαλύπτει πως η κύρια θεματική του έργου —όπως τη συνέλαβε ο Ηρόδοτος ή την προσέλαβε ο εκδότης των *Ιστοριών* κατά τη σύνθεση του προοιμίου— δεν μπορεί να είναι η διαμάχη καθεαυτή. Αυτό, τουλάχιστον, που μπορούμε να συναγάγουμε είναι ότι το προοίμιο των *Ιστοριών* υποδηλώνει την υπο-

23. Για μια διαφορετική ερμηνεία του κεφαλαίου αυτού βλ. How – Wells, σημ. Ο ομηρικός όρος *ἴστωρ* δεν απαντά πουθενά στον Ηρόδοτο. Υποδηλώνει τη διαιτησία ή την κρίση μεταξύ αντικρουόμενων αποδείξεων ή απόψεων· βλ. W. R. Connor, στο: *Nomodeiktes*, 3-15.

24. Η έκφραση *ἀπόδεξις* δεν υποδηλώνει προφορική δημοσίευση· εδώ υπαινίσσεται το γραπτό έργο που βρίσκεται στα χέρια του αναγνώστη. Για το ρ. *ἀποδείκνυμι* και τα παράγωγά του βλ. Drexler, 11-4, ιδ. σημ. 22, όπου ο σχετικός σχολιασμός.

25. Πρβλ. Bischoff, 5-6· Focke, 1 κ.ε.· H. R. Immerwahr, *AJPh* 81 (1960), ιδ. 262 κ.ε.· H. Barth, *Klio* 50 (1968), 93 κ.ε., με επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας· Erbse, *Studien*, 146-56· W. Hendrick Jr., στο: *Nomodeiktes*, 25-6· R. Oswald, *GB* 21 (1995), 47 κ.ε. Για την ανθρώπινη σκέψη ως *ἔργον* πρβλ. επίσης Montgomeri· Hohti.

γράμμιση της αίτιης της σύγκρουσης ως ενός από τα κύρια ζητήματα του έργου.

Η αίτιη όντως αποτελεί το θέμα της πρώτης παρέκβασης, που πραγματεύεται τους ισχυρισμούς Περσών και Φοινίκων αναφορικά με την απαρχή της εχθρότητας μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων, ή μάλλον μεταξύ Ευρώπης και Ασίας. Η αρχή της ιστορικής διαμάχης θα πρέπει να καταλογιστεί στον Κρόισο, στον τελευταίο βασιλιά της Λυδίας (560-546 π.Χ.). Σε αυτόν αφιερώνεται ο πρώτος ηροδότειος λόγος (1.6-94). Ο λυδικός λόγος πραγματεύεται την ιστορία του μικρασιατικού αυτού βασιλείου έως την άλωση των Σάρδεων από τους Πέρσες.²⁶ Έπειτα η εστίαση της αφήγησης μετατοπίζεται στην Περσία. Ο Κύρος, ο πορθητής των Σάρδεων, είναι επίσης ο ιδρυτής της περσικής αυτοκρατορίας: η ζωή του, η βασιλεία του (559-30 π.Χ.) και οι κυριότερες εκστρατείες που ανέλαβε συγκροτούν τον πυρήνα του δεύτερου λόγου που επίσης εντάσσεται στο 1ο βιβλίο. Η αφήγηση για τον Καμβύση, τον γιο του Κύρου και διάδοχό του στον περσικό θρόνο (530-522 π.Χ.), αλλά επίσης για την περσική κατάκτηση της Αιγύπτου ξεκινά στην αρχή του 2ου βιβλίου, για να ολοκληρωθεί στο κεφάλαιο 38 του 3ου βιβλίου. Εκτός, όμως, από το σύντομο πρώτο κεφάλαιο, το 2ο βιβλίο είναι ολόκληρο ένας ανεξάρτητος λόγος που αφιερώνεται στη γεωγραφία, τη θρησκεία, τα ήθη και έθιμα και την αρχαία ιστορία της Αιγύπτου. Στη βασιλεία του Δαρείου (522-486 π.Χ.), του τρίτου βασιλιά της δυναστείας των Αχαιμενιδών, αφιερώνονται περισσότερα από τρία βιβλία (3.60-7.4): το κύριο νήμα της αφήγησης αρχίζει με τη δυναστική κρίση του 522 π.Χ. και την ανάρρηση του Δαρείου στην εξουσία (3.61-88): έπειτα η αφήγηση στρέφεται στις εκστρατείες του, την κατάκτηση της Σάμου (3.120-49), την καταστολή της εξέγερσης της Βαβυλώνας το 521-519 π.Χ. (3.150-60), τις πολεμικές περιπέτειες στη Σκυθία (περ. 514/3 π.Χ.) και την εκστρατεία εναντίον της Κυρήνης (4.83-98· 200-5), την υποταγή της Θράκης (5.1-27), την ιωνική επανάσταση και την καταστολή της (περ. 500-494 π.Χ.: 5.28-126· 4.1-47), την εκστρατεία του Δάτη και του Αρταφρένη εναντίον της Αθήνας και της Ερέτριας το 490 π.Χ. (6.95-140) και τη μάχη του Μαραθώνα (6.102-17), την πρώτη από τα έξι πολεμικά επεισόδια που αφορούν την ανεξαρτησία της Ελλάδας. Με την κεντρική αυτή αφήγηση συνδέεται ένας αριθμός από εθνογραφικές και ιστορικές παρεκβάσεις: αξιομνημόνευτες είναι η ιστορία του Πολυκράτη, του τυράννου της Σάμου (3.39-60· 120-49), η περιγραφή των σατραπειών της περσικής αυτοκρατορίας και της φορολογησής τους (3.89-

96), ο μακροσκελής Σκυθικός λόγος (4.1-144), ο λόγος που αφιερώνεται στη Λιβύη και στην Κυρήνη (4.145-99) και τα κεφάλαια για τη Σπάρτη κατά την περίοδο της βασιλείας του Κλεομένη (5.39-48) και για την Αθήνα της τελευταίας δεκαετίας του 6ου αιώνα π.Χ. (5.55-96). Τα τελευταία τρία βιβλία των *Ιστοριών* (7.4-9.122) πραγματεύονται τα πρώτα επτά χρόνια της βασιλείας του Ξέρξη (485-79 π.Χ.) και την ιστορία των Περσικών πολέμων (των *Μηδικών*) με τη στενή έννοια του όρου (480-79 π.Χ.), με άλλα λόγια την εκστρατεία του Ξέρξη, καθώς επίσης τις πέντε περίφημες χερσαίες μάχες και ναυμαχίες που σημειώθηκαν: στις Θερμοπύλες, στο Αρτεμίσιο, στη Σαλαμίνα (480 π.Χ.), στις Πλαταιές και στη Μυκάλη (479 π.Χ.). Η κύρια θεματική της αφήγησης κυριαρχεί στα τρία αυτά βιβλία και αναπτύσσεται συμμετρικά: περσική εισβολή, αντιδράσεις των Ελλήνων, πεδία των συγκρούσεων στην ξηρά και στη θάλασσα. Και στο τμήμα αυτό του έργου δεν σπανίζουν οι παρεκβάσεις: οι συμβουλευτικές, για παράδειγμα, ρήσεις στο συμβούλιο που συγκάλεσε ο Ξέρξης πριν αποφασίσει να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδας (7.5-21), ο διάλογος Ξέρξη και Αρτάβανου στον Ελλήσποντο (7.44-53), όπως και μεταξύ του Πέρση βασιλιά και του Δημάρατου (7.101-5), η επιθέωση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων (7.59-100), οι παρεκβάσεις για τη σικελική ιστορία (7.153-67) και την ιστορία του δυναστικού οίκου των Μακεδόνων (8.137-9), η νουβέλα της γυναίκας του Μασίστη (9.108-13). Στα καταληκτήρια κεφάλαια του τελευταίου βιβλίου (9.114-21) το αφηγηματικό νήμα ξαναπιάνεται, με την ελληνική ναυτική εκστρατεία στον Ελλήσποντο μετά τη νίκη στη Μυκάλη και με την αθηναϊκή κατάληψη της Σηστού το φθινόπωρο του 479 π.Χ. —το τελευταίο επεισόδιο των Περσικών πολέμων. Η υποβολή του φυλακισμένου στη Σηστό Αρταύκτη σε φρικτά βασανιστήρια εισάγει την τελευταία ανεκδοτολογική παρέκβαση για έναν συνώνυμο πρόγονό του. Το 9ο βιβλίο και οι *Ιστορίες* τελειώνουν με ένα διδακτικό απόφθεγμα του Κύρου του Μεγάλου (9.122).

Τελειώνουν, ή μάλλον διακόπτονται. Ο επίλογος, έστω, λείπει. Ένα έργο τέτοιας εμβέλειας δεν τελειώνει εύκολα απλώς με ένα ευκαιριακό ανέκδοτο, που παρατίθεται με αφορμή ένα άλλο ανέκδοτο σχετικά με έναν ελάσσονα χαρακτήρα του έργου. Ο Ηρόδοτος ήταν ασφαλώς σε θέση, εφόσον πραγματικά το επιθυμούσε, να συνθέτει προλόγους και επιλόγους. Το καταληκτικό απόφθεγμα του Κύρου δεν αποτελεί διδακτικό «μήνυμα» που υπηρετεί σκοπούς απαρτίωσης και ενοποίησης του σύνολου έργου, ούτε το πο-

26. Βλ. την Εισαγωγή στο 1ο βιβλίο. Για μια λεπτομερή ανάλυση της δομής του σύνολου έργου βλ. Jacoby, *RE Suppl.* II, στήλ. 283-326.

λεμικό επεισόδιο της κατάληψης της Σηστού αποσκοπεί στη συμβολοποίηση της αποκατάστασης των φυσικών συνόρων Ασίας και Ευρώπης, που τόσο ο Ξέρξης όσο και ο Δαρείος αποπειράθηκαν να καταργήσουν. Τίποτε στον Ηρόδοτο δεν υπαινίσσεται ανάλογο σχεδιασμό των *Ἱστοριῶν*, αλλά ούτε οι αναγνώστες του έργου αποκωδικοποίησαν τέτοια κρυμμένα μηνύματα παρά μόνο στα τέλη του 19ου αιώνα.²⁷ Δεδομένου ότι, όπως διαπιστώσαμε, οι *Ἱστορίες* προφανώς στερούνται επιλόγου, το ηροδότειο έργο είναι ημιτελές από τεχνική άποψη· επίσης, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να λείπει για τον ίδιο λόγο και ένας αριθμός παρεκβατικών χωρίων. Η κύρια αφήγηση που αφορά στα πολεμικά γεγονότα του 479 π.Χ. τελειώνει στο κεφάλαιο 121 του 9ου βιβλίου με τη φράση *καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο οὐδὲν ἔτι πλέον τούτων ἐγένετο*. Δεν υπάρχουν, από την άλλη, επαρκείς λόγοι, ώστε να υποθέσουμε ότι ο Ηρόδοτος σκόπευε να συνεχίσει την ιστορία του μετά το έτος αυτό συσχετίζοντας με αυτήν τα γεγονότα της «Πεντηκονταετίας» (478-431 π.Χ.), ενδεχομένως έως μια συγκεκριμένη χρονολογία της ελληνοπερσικής σύγκρουσης, όπως λ.χ. την μάχη στον Ευρυμέδοντα (περ. 467 π.Χ.) ή την αποκαλούμενη «ειρήνη του Καλλία» (449/8 π.Χ.)· ούτε βέβαια να επεκτείνει την αφήγηση δίχως χρονολογικό όριο, έως ότου ο θάνατος πάρει από τα χέρια του τη γραφίδα. Η κατοχή της Σηστού, άλλωστε, θα μπορούσε να θεωρηθεί επαρκώς σημαντική ως κατάληξη των διετών «Περσικών πολέμων». Για τον λόγο αυτόν το ηροδότειο έργο στην αρχαιότητα θεωρούνταν ολοκληρωμένο, ενώ ο Θουκυδίδης έθεσε ως χρονική αφετηρία της ιστορικής του αφήγησης το σημείο ακριβώς εκείνο στο οποίο τελείωσε τη δική του αφήγηση ο Ηρόδοτος.²⁸ Μολονότι από τεχνική άποψη ημιτελές, θα μπορούσαμε, έτσι, να εκλάβουμε το ηροδότειο έργο ως ολοκληρωμένο.²⁹

Στη μεσαιωνική χειρόγραφη παράδοση το έργο του Ηρόδοτου χωρίζεται σε εννιά βιβλία που το καθένα φέρει το όνομα μιας Μούσας, σύμφωνα με τη σειρά που οι θεές αυτές απαντούν στον Ησίοδο (Θεογ. 77 κ.ε.). Η διαίρεση των *Ἱστοριῶν* σε βιβλία απαντά για πρώτη φορά τον 1ο αιώνα π.Χ. και θα πρέπει να αποδοθεί στους φιλόλογους της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας του 3ου και 2ου αιώνα π.Χ.· τα ονόματα των Μουσών δεν απαντούν ως τίτλοι των βιβλίων των *Ἱστοριῶν* πριν από τον 2ο αιώνα μ.Χ.³⁰ Δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις εύκολο να εντοπίσουμε τα κριτήρια της διαίρεσης του έργου σε βιβλία. Το περιεχόμενο δεν αποτελεί κριτήριο· η έκταση των βιβλίων ποικίλλει και συνακόλουθα δεν αντιστοιχεί σε κάποια δεδομένη χωρητικότητα των παπυρικών κυλίνδρων. Τα βιβλία είναι αναντίστοιχα των λόγων που ο ίδιος ο Ηρόδοτος μνημονεύει παραπέμποντας τον αναγνώστη σε άλλα σημεία του έργου του («στον πρώτο λόγον», «στον λόγον αυτόν», «σε άλλον λόγον», «στον Ασσυριακό λόγον», «στους Λιβυκούς λόγους» κτλ.), αλλά και στις περιπτώσεις που ξαναπιάνει το κύριο αφηγηματικό νήμα («επιστρέφω στον προηγούμενο λόγον»).³¹ Ήδη από τη σύνθεσή τους, όμως, ίσως το 1ο, 2ο και 4ο βιβλίο να είχαν συγκροτηθεί σε ζευγάρια λόγων διαφορετικής έκτασης.³² Τα εγχειρήματα ανασυγκρότησης μιας υποθετικής αυθεντικής διαίρεσης σε βιβλία, αν και ενίοτε προβάλλουν εξαιρετικά εμπνευσμένα,³³ δεν συνεισέφεραν έως σήμερα και πολλά στην έρευνα. Φαίνεται μάλλον άσκοπο να εκλαμβάνονται τα εννιά βιβλία της παραδοσιακής διαίρεσης ως βασικές ενότητες για ευρύτερες ομαδοποιήσεις σε τρεις τριάδες ή σε δύο ή σε έξι τμήματα, παρότι ανάλογες διαιρέσεις ενδέχεται να αποδεικνύονται χρήσιμες για πρακτικές ανάγκες.³⁴

Όπως καταστήσαμε σαφές, το έργο του Ηρόδοτου αποτελεί μια εξαιρετικά περίπλοκη σύνθεση.

27. Βλ. Jacoby, *RE Suppl.* II, στήλ. 332-9· πρβλ. P. Cartledge, *EMC* 34 (1990), 40· C. Dewald, στο: D. M. Roberts κ.ά. (εκδ.), *Classical Closures: Reading the End in Greek and Latin Literature* (Princeton, 1997), κεφ. 4 (σελ. 62-82). Για το επεισόδιο της Σηστού βλ. H. R. Immerwahr, *TAPhA* 85 (1954) 16 κ.ε. Για την άποψή μας όσον αφορά το τέλος του έργου πρβλ. v. Fritz, 274 κ.ε.· S. Cagnazzi, *Hermes* 103 (1975) 406 κ.ε.· A. Masaracchia, *Erodoto. La battaglia di Salamina. Libro VIII delle Storie* (Μιλάνο 1977), xxx-xxxiii. Για καταληκτικές προτάσεις στο 1ο βιβλίο βλ. 1.91.1 σημ.

28. Ο Θουκυδίδης, 1.97.2, σαφώς συμπεριλαμβάνει τον Ηρόδοτο μεταξύ όσων έγραψαν για τους Περσικούς πολέμους, όχι όμως για την Πεντηκονταετία.

29. Οι ανεκπλήρωτες υποσχέσεις του συγγραφέα (1.184 και 106.2, βλ. σημ.· 7.213.3) δεν σχετίζονται με το ζήτημα της ολοκλήρωσης των *Ἱστοριῶν*.

30. Σε ό,τι αφορά άλλους συγγραφείς, τα ονόματα των Μουσών απαντούν ως τίτλοι ήδη κατά τον 1ο αιώνα π.Χ.: βλ. W. Aly, *RhM* 64 (1909), 593-4 και σημ. 2· Legrand, *Hérodote, Histoires*, τόμ. 1, 225, σημ. 2. Είναι λάθος η υπόθεση ότι η διαίρεση σε βιβλία και οι τίτλοι πρέπει να αποδοθούν στον ίδιο τον Ηρόδοτο, βλ. B. Baldwin, *QUCC* 45 (1984) 31-4.

31. Για έναν κατάλογο εσωτερικών παραπομπών στο έργο βλ. Powell, *History*, Παράρτημα II.

32. 1.6-94· 95-216· 2.1-98· 99-182· 4.1-144· 145-205.

33. Βλ. Cagnazzi, *Hermes* 103 (1975) 385-423· Hemmerdinger, 26, πρβλ. *SIFC* 25 (1951) 84.

34. Οι υποθετικές τριάδες είναι τα βιβλία 1-3, 4-6 και 7-9· τα δύο ημίσεια αποτελούν τα βιβλία 1-6 και 7-9: βλ. D. Hagel, *Das zweite Prooimion des herodoteischen Geschichtswerks (Zu Hdt. 7, 8-18)*, (διδ. διατριβή· Erlangen-Nυρεμβέργη, 1968).

Ένας κύριος αφηγηματικός μίτος διέρχεται το σύνολο έργο από την αρχή έως το τέλος, όμως αδιάλειπτα διαρρηγνύεται από παραρτήματα ποικίλης έκτασης, από σύντομες υποτεταγμένες ή παρενθετικές προτάσεις έως ενότητες κεφαλαίων ή ακόμη και ολόκληρα βιβλία. Αυτές οι παρεκβάσεις διακλαδίζονται από την κύρια αφήγηση σαν από τον κορμό ενός δέντρου, δημιουργώντας ενίοτε δευτερεύουσες παρεκβάσεις στο εσωτερικό των αρχικών παρεκβάσεων. Ο τρόπος γραφής του Ηρόδοτου είναι ενσυνείδητος: ομολογεί ότι «από την αρχή της η ιστορία μου (λόγος) επιζητεί τις παρεκβάσεις» (4.30.1, προσθήκας γάρ δὴ μοι ὁ λόγος ἐξ ἀρχῆς ἐδίζητο).³⁵ Στα πρώτα έξι βιβλία οι διακλαδώσεις αυξάνουν σε τέτοιο βαθμό, ώστε ακόμη και ένας προσεκτικός αναγνώστης κινδυνεύει να χάσει το νήμα της αφήγησης και να αναρωτηθεί ποιος είναι ο σκοπός και το θέμα του ηροδότειου έργου. Η κύρια αφήγηση ξεδιπλώνεται με χρονολογική σειρά, η οποία προσανατολίζεται σε σαφώς προσδιορισμένα γεγονότα. Πραγματεύεται ογδόντα περίπου χρόνια ιστορίας: από την άνοδο του Κροίσου και του Κύρου στην εξουσία έως τη μάχη της Μυκάλης και την κατάληψη της Σηστού, δηλαδή από το 560/59 έως το 479 π.Χ. Οι πυλώνες στους οποίους βασίζεται η αφήγηση είναι οι βασιλείες των πρώτων τεσσάρων εκπροσώπων της δυναστείας των Αχαιμενιδών, από τον Κύρο έως τον Ξέρξη. Το θέμα στο επίκεντρο του αφηγηματικού ιστού αποτελούν οι εκστρατείες των τεσσάρων βασιλέων εναντίον γειτονικών ή εξεγερμένων λαών: Μήδοι, Λυδοί, Ίωνες, Κάρες, Λύκιοι, Βαβυλώνιοι και Μασσαγέτες (Κύρος)· Αιγύπτιοι και Αιθίοπες (Καμβύσης)· Σάμιοι, Βαβυλώνιοι, Σκύθες, Κυρηναίοι, Θράκες και Ίωνες (Δαρείος)· τέλος, οι Έλληνες (Ξέρξης). Αποτέλεσμα είναι μια πολιτική και στρατιωτική ιστορία του περσικού επεκτατισμού την περίοδο αυτήν των τεσσάρων βασιλέων, στην οποία απαντούν διάσπαρτες παρεκβάσεις γεωγραφικών-εθνογραφικών λόγων που εστιάζουν στις χώρες, στους λαούς και στις κρατικές οντότητες οι οποίες υφίστανται την περσική επίθεση. Αν ήταν κάποιος να επιγράψει ένα έργο τέτοιου είδους ίσως θα προέκρινε ως πρώτη επιλογή τον τίτλο *Περσικά*· ωστόσο η έκταση που αφιερώνεται στους Έλληνες στην κύρια αφήγηση των βιβλίων 5-9 υπερβαίνει τα συνήθη σε έργα με τον τίτλο αυτό. Στα πρώτα τέσσερα βιβλία των *Ιστοριών* οι Έλληνες κάνουν την εμφάνισή τους στην αφήγηση μέσα σε παρεκβατικούς λόγους, με τον τρόπο που εισάγονται και άλλοι λαοί. Από το 5ο βιβλίο, ωστόσο, και εξής διηθούν τον κύριο αφη-

γηματικό ιστό και φτάνουν να κυριαρχήσουν στην αφήγηση. Η Ιωνική επανάσταση, η μάχη του Μαραθώνα και οι «Περσικοί πόλεμοι» του 480/79 π.Χ. δεν συνιστούν διακλαδώσεις που εξέχουν από την κύρια διήγηση της περσικής ιστορίας — πρόκειται για ζωτικά τμήματα της καθεαυτήν ηροδότειας ιστορίας. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι από ανάγκη ή λόγω κάποιας μετακίνησης ενδιαφερόντων ή αλλαγής στη στοχοθεσία της προσωπικής έρευνας του Ηρόδοτου το ελληνικό θέμα μετέβαλε μια αρχική εθνογραφική-γεωγραφική πραγματεία του τύπου των *Περσικών* σε μια ιστορία των Περσικών πολέμων. Η μετάλλαξη, εντούτοις, αποδεικνύεται ατελής: σημάδια της εξέλιξης αυτής που εκτυλίχθηκε σε δύο κύριες φάσεις έχουν διατηρηθεί ολοφάνερα στο έργο όπως μας παραδίδεται με τη σημερινή μορφή του.

Δεν σημαίνει, βέβαια, κάτι τέτοιο ότι ο Ηρόδοτος ήδη στην αρχή της συγγραφικής δραστηριότητάς του είχε συλλάβει ένα συγκεκριμένο ενιαίο σχέδιο. Αντίθετα, τα πρώτα έξι βιβλία δημιουργούν την εντύπωση πως ένας αριθμός από προϋπάρχοντες γεωγραφικούς, ιστορικούς και πολιτειακούς λόγους συγχωνεύθηκαν αργότερα στο έργο· ήταν δηλαδή ανεξάρτητοι λόγοι που φαίνεται ότι αρχικά είχαν σχεδιαστεί ως σύντομες μονογραφίες για τους Λυδούς, τους Πέρσες, τη Βαβυλώνα, την Αίγυπτο κ.ο.κ. Η μετατροπή αυτών των ανεξάρτητων λόγων σε παρεκβάσεις που να υποτάσσονται σε μια ενιαία αφήγηση θα πρέπει να απαιτήσε σημαντικό μόχθο κατά την αναθεώρηση και τη συγκρότηση σε ένα ενιαίο σύνολο των περιεχομένων, της σκέψης και του ύφους αυτών των αυτόνομων αρχικά λόγων· ταυτόχρονα έπρεπε να απαλειφθούν τα ίχνη που πρόδιδαν την αρχική αυτονομία των τμημάτων αυτών. Στο ηροδότειο έργο η διαδικασία αυτή της αναθεώρησης δεν ολοκληρώθηκε. Η μετάβαση από την κύρια αφήγηση στους παρεκβατικούς λόγους δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις ομαλή, ενώ τα ίχνη των συρραφών και των προσαρμογών προδίδουν μια μεταβατική μορφή. Τα σχετικά παραδείγματα από το 1ο βιβλίο συζητώνται στην αντίστοιχη Εισαγωγή. Σε ό,τι αφορά τα υπόλοιπα βιβλία ας σημειώσουμε, κατ' αρχάς, τον διπλό Αιγυπτιακό λόγο (2.1-98· 99-182), που συνδέεται τεχνικά με την ιστορία του Καμβύση μέσω μιας σύντομης εισαγωγικής φράσης (2.1.2) και μιας συμπερασματικής φράσης για τον Άμαση, τον τελευταίο βασιλιά με τον οποίο ήλθε αντιμέτωπος ο Καμβύσης (3.1.1). Ο Σαμιακός λόγος καταλήγει να είναι «υπερβολικά εκτενής», όχι επειδή σχετίζεται με την ιστορία

35. Πρβλ. 7.171.1 (παρενθήκη με τη σημασία της «παρέκβασης»)· για τον ίδιο όρο με τη σημασία «δευτερογενές τμήμα», «συμπληρωματική προσθήκη» βλ. 6.19.1 (σε χρησμό) και 7.5.3 (σε ρήση). Οι δύο όροι δεν μπορούν να διακριθούν με σαφήνεια στον Ηρόδοτο: βλ. Erbse, *Gymnasium* 68 (1961) 243 κ.ε. Για τις παρεκβάσεις και τη σχέση μεταξύ κύριας αφήγησης και παρεκβάσεων βλ. ιδ. Cobet· E. Lanzillota, στο: M. Sordi (εκδ.), *Geografia e storiografia nel mondo classico*, CISA 14 (Μιλάνο, 1988), 24-7· Erbse, *Studien*, 119-21· Payen, 95-130.

της περσικής αυτοκρατορίας, αλλά επειδή, όπως εξηγεί ο ίδιος ο Ηρόδοτος, το άξιζαν τα τρία κυριότερα μνημεία της Σάμου (3.60.1). Ο Σκυθικός λόγος είναι τεχνητά προσαρμοσμένος στη διήγηση της εκστρατείας του Δαρείου με ένα ζευγάρι έμμεσων υπαινιγμών (4.1.1· 83.1). Τα ίδια ισχύουν επίσης όσον αφορά τον ισχύο κρίκο με τον οποίο συνδέονται η ηροδότεια περιγραφή της Λιβύης και της Κυρήνης και η αφήγηση της περσικής εκστρατείας στην Αίγυπτο, όπως ισχύουν και για ό,τι σχετίζεται με μια σειρά άλλων λόγων, ορισμένοι από τους οποίους παρεμβάλλονται στο έργο σε ατυχή σημεία, ενώ άλλοι είναι δυσανάλογα εκτενείς σε σύγκριση με την οργάνωση του συνόλου έργου. Επαναλαμβανόμενες στερεότυπες διατυπώσεις στο πλαίσιο σχημάτων κυκλικής σύνθεσης, ανεκπλήρωτες υποσχέσεις, δευτερογενείς κατά την επανεπεξεργασία του κειμένου προσθήκες για σύγχρονα της συγγραφής γεγονότα, αλλά και αντικρουόμενα και ανακριβή στοιχεία,³⁶ όλα αυτά συνιστούν επιπλέον σημάδια ατελούς έκδοσης. Ορισμένοι «ενωτικοί» μελετητές επιχείρησαν να αποκαλύψουν υποθετικές συνδέσεις, στην προσπάθειά τους να ενσωματώσουν με τεχνητό τρόπο τις εθνογραφικές, γεωγραφικές ή πολιτειακές παρεκβάσεις στην κύρια αφήγηση, ανάλογες συνδέσεις, ωστόσο, δεν γίνονται συνήθως αντιληπτές ούτε από τους ευφύστερους των αναγνωστών. Όποτε ο Ηρόδοτος επιθυμεί να δημιουργήσει μια σύνδεση, δεν το αποκρύπτει: αρκεί κανείς να προσέξει πώς συνδέει τα στρατιωτικά επιτεύγματα της Σπάρτης με τις μεταρρυθμίσεις του Λυκούργου (1.66.1) ή την ακμή της Αθήνας με την εκδίωξη των τυράννων (5.78). Οι συνδέσεις του τύπου αυτού, εντούτοις, σπανίζουν. Το ενδιαφέρον, ουσιαστικά, του συγγραφέα και του αναγνώστη στρέφεται προς τη φύση και τους ανθρώπους, την τοπογραφία, την υδρογραφία, τη χλωρίδα, την πανίδα, την εθνολογία, την οικονομία, τη φυλετική οργάνωση, τα ήθη και έθιμα, τη λατρεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τα θαύματα, την τοπική ιστορία, τους μύθους, και όλα αυτά παραμένουν εντελώς ανεξάρτητα από την κύρια αφήγηση, δηλαδή την ιστορία της περσικής αυτοκρατορίας και της ελληνοπερσικής σύγκρουσης.³⁷ Με λίγα λόγια, ο Ηρόδοτος ξεκίνησε τη συγγραφή του με τη σύνθεση αυτοτελών μονογραφιών για ποικίλα, ανεξάρτητα θέματα με τον τρόπο των πρώτων Ελλήνων πεζογράφων. Ο Ελλάνικος ο Λέσβιος προβάλλει ως παράδειγμα της πεζογραφίας αυτής: συνέθεσε περίπου τριάντα μεμονωμένες πραγματείες τοπικής ιστορίας, γενεαλογίας, εθνογραφίας

και άλλων γνωστικών πεδίων. Ο Ηρόδοτος ενδεχομένως εγκατέλειψε, ωστόσο, τις ειδολογικές συμβάσεις του πεζογραφικού κανόνα, για να μετακινηθεί βαθμηδόν μέσω δύο φάσεων προς ένα καινούριο πεζογραφικό είδος, αυτού της «μειζονος ιστοριογραφίας» συμβάλλοντας στη διαμόρφωσή της. Η διανοητική αυτή διαδικασία δεν ολοκληρώθηκε, καθώς ίχνη των διαφόρων φάσεων παρέμειναν στην τελική μορφή του ηροδότειου έργου. Ακριβώς χάρη στην ατελή συνοχή των *Ιστοριών* βρισκόμαστε σε θέση να ανασυγκροτήσουμε σήμερα, αν και μόνον υποθετικά, τα εξελικτικά στάδια της ηροδότειας σκέψης στο μακρύ της ταξίδι από την εθνογραφία προς την ιστορία.

III

Η ηροδότεια *ιστορίη* μάς επιτρέπει να ακολουθήσουμε τον συγγραφέα της όχι μόνο στα ταξίδια του, αλλά και στην πνευματική του περιπέτεια. Τον βλέπουμε να επισκέπτεται ναούς, να παρατηρεί, να κουβεντιάζει με ιερείς, να θέτει ερωτήματα και να ακούει, να σκέπτεται, να συγκρίνει, να εγείρει ζητήματα, να επιχειρηματολογεί, ενίοτε να καταλήγει και σε συμπεράσματα.³⁸ Η φυσική περιέργειά του είναι η κινητήρια δύναμη της περιπέτειας. Μοιράζεται το ίδιο χάρισμα με πολλούς Έλληνες από τον 8ο αιώνα π.Χ. και εξής, όταν νέοι ορίζοντες στη Μεσόγειο και στον Εύξεινο Πόντο άνοιξαν σε ταξιδιώτες, έμπορους, μισθοφόρους και αποίκους. Ο Ηρόδοτος προβάλλει ως ο κληρονόμος της πνευματικής στάσης που ενέπνευσε το αρχαϊκό έπος περιπετειών (την *Οδύσσεια*, τις *Ηράκλειες*, τα *Αργοναυτικά*, τα *Αρμιάσπεια* *ἔπη*) και τις πρώτες εκφάνσεις της γεωγραφικής πεζογραφίας (το αποδιδόμενο στον Ησίοδο έργο *Περίοδος γης*, τα έργα του Εκαταίου και του Σκύλακα). Η μετάβαση από τη γεωγραφική περιέργεια (π.χ. από το ερώτημα «πού βρίσκονται οι πηγές του Νείλου;») στην έρευνα με άξονα την ιστορία και τη χρονολογία (π.χ. το ερώτημα «πώς συνέβη να κυριαρχήσουν οι Πέρσες στην Ασία;») είναι μια εύλογη και ομαλή εξέλιξη. Και ως προς αυτό ο Ηρόδοτος έχει προκατόχους: τον Ησίοδο, για παράδειγμα, τον Ακουσίλαο και τον Φερεκύδη με τις *Θεογονίες* και τις *Γενεαλογίες* τους.

Η ηροδότεια περιέργεια είναι απεριόριστη. Επιδιώκει να μάθει ποιο είναι το σχήμα της γης, να απαντήσει στο ερώτημα κατά πόσον οι ήπειροι περιβάλλονται από τον Ωκεανό, όπως πιστεύουν ορισμένοι. Επιθυμεί να εξοικειωθεί με τα έθιμα όλων των λαών του κόσμου, και ιδίως με τις διατροφικές, ενδυματο-

36. Βλ. π.χ. 1.175 και 8.104.

37. Βλ. v. Fritz, 144 κ.ε. Σχετικά με το ενδιαφέρον του Ηρόδοτου για τη γεωγραφία και την εθνογραφία βλ. Müller, *Geschichte*, 101-31.

38. Για την προσωπική παρουσία του Ηρόδοτου στην έρευνα βλ. Darbo-Peschanski, *ό.π.* (σημ. 3).

λογικές, σεξουαλικές συνήθειες και τα ταφικά τους έθιμα, τις θρησκευτικές αντιλήψεις και τις λατρείες τους, τους γενεαλογικούς μύθους τους και τις σχέσεις τους με άλλους λαούς. Θέλει να ανακαλύψει πράγματα άγνωστα στους υπόλοιπους και να θέσει σε δοκιμασία αυτά που λέγονται από άλλους, ελπίζοντας μάλλον να διαψεύσει παρά να επαληθεύσει τις μαρτυρίες τους. Γοητεύεται, πάνω απ' όλα, από τα «θαυμαστά πράγματα» (θώματα): διαιρεί τον κόσμο σε χώρες που διαθέτουν πολυάριθμα φυσικά θαύματα ή ανθρώπινες ανακαλύψεις, όπως η Αίγυπτος και η Βαβυλώνα, και σε λαούς στους οποίους τα αξιοθαύμαστα ή αξιοπεριεργα σπανίζουν ή απουσιάζουν, όπως στους Λυδούς και στους Σκύθες. Τον θαυμασμό του εμπνέουν οι πυραμίδες, ο λαβύρινθος του Μοίρη, ο ναός στη Βούβαστη, τα τείχη της Βαβυλώνας, αλλά και τεράστιοι περίτεχνοι κρατήρες, θεόρατα χρυσά αγάλματα, εξωτικά ζώα, ευφυείς τεχνικές. Τον καταπλήσσει οτιδήποτε ασυνήθιστο ή παράξενο ή, ακόμη, εξαιρετικό από τη δική του οπτική, δηλαδή την οπτική ενός Έλληνα από τη Μικρά Ασία. Αντιδρά σαν χωριάτης στην πρώτη επίσκεψή του σε μια μεγάλη πόλη, ίσως και ως δημοσιογράφος που αποσκοπεί να εντυπωσιάσει το κοινό του κατά την επιστροφή. Είναι αναμενόμενο ότι τα περισσότερα από τα θαυμαστά του Ηρόδοτου προέρχονται από την Ανατολή: η Αίγυπτος, ειδικά, του φαίνεται σαν να είναι η χώρα στην οποία τα πάντα είναι ανάποδα. Σε αυτά που τον γοητεύουν περιλαμβάνονται και τα υπερφυσικά φαινόμενα: θαύματα, όνειρα που βγαίνουν αληθινά, οιωνοί και προφητείες, εξωτικές περιπέτειες, αιφνίδιες μεταβολές της τύχης, η χρησιμοποίηση των παλιών καιρών, πολεμικά ανδραγαθήματα, ειδική βασιανιστήρια, πολεμικά τεχνάσματα, δόλοι, ευφυολογήματα, τα προϊόντα, εν ολίγοις, του παράλογου και της λογικής.³⁹ Κάθε τί το μη συμβατικό θέτει προβλήματα, εγείρει ευπιστία ή σκεπτικισμό: πρόκειται για την αφετηρία της έρευνας. «Κι όμως εγώ ήθελα πολύ να συλλέξω πληροφορίες» (2.19.2) γιατί ο Νείλος πλημμυρίζει κατά το θερινό ηλιοστάσιο και υποχωρεί ύστερα από εκατό ημέρες: «θέλω-

ντας να μάθω ρώτησα» (βουλόμενος ειδέναι, *ιστόρεον* [2.19.3]. «Θέλοντας να συγκεντρώσω σαφείς πληροφορίες» για τις καταβολές του Ηρακλή «έπλευσα στην Τύρο» (2.44.1). Για το παράδοξο της ομοιότητας Αιγυπτίων και Κόλχων «πρώτα το αντιλήφθηκα μόνος μου», «ρώτησα και τούτους και εκείνους» (2.104.1· *πρβλ.* 150.2). Με αυτές τις μη τεχνικές, κοινωνικές εκφράσεις ο Ηρόδοτος εισάγει προβλήματα, καθώς τα συναντά· κατόπιν αρχίζει την κατάλληλη έρευνα, η οποία συνίσταται σε ό,τι σήμερα θα αποκαλούσαμε συγκέντρωση αποδείξεων.

Οι πηγές του κατά κύριο λόγο διακρίνονται σε δύο τύπους: την αυτοψία (*ὄψις*) και την καταγραφή προφορικών μαρτυριών (*ἀκοή*).⁴⁰ Θεωρεί περισσότερο αξιόπιστη την πρώτη, καθώς αυτή διαμορφώνει έναν σταθερό αρμό με την πραγματικότητα και δεν ετεροκαθορίζεται. Στις περιπτώσεις που οι οπτικές περιγραφές του Ηρόδοτου μπορούν να εξακριβωθούν σήμερα, αποδεικνύονται συχνά αληθείς και ακριβείς· σε άλλες, ωστόσο, περιπτώσεις αποδεικνύονται παντελώς ανακριβείς, αν όχι ευφάνταστες, ή αποκαλύπτουν αλλόκοτες παραλείψεις. Η τελευταία παρατήρηση συνέτεινε στο να υποστηριχθεί η άποψη ότι πολλές από αυτές τις περιγραφές δεν αποτελούν προϊόν αυτοψίας, αλλά είναι απότοκα ετερογενών μαρτυριών, είτε προφορικών είτε και γραπτών. Περιβόητο είναι το παράδειγμα των χονδροειδών σφαλμάτων και παραλείψεων της ηροδότειας περιγραφής των τοποθεσιών της Άνω Αιγύπτου (μεταξύ της λίμνης του Μοίρη και της Ελεφαντίνης), κάτι που ανάγκασε ορισμένους μελετητές να αρνηθούν την αξιοπιστία της ηροδότειας αυτοψίας εν γένει. Το πρόβλημα που τίθεται από την περιγραφή της Άνω Αιγύπτου έχει εγείρει μεγάλες αντιδικίες στην έρευνα αλλά δεν είναι σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί ως αφορμή για γενικεύσεις.⁴¹ Ο Ηρόδοτος έκανε χρήση της αυτοψίας για να επαληθεύσει ορισμένες επιστημονικές θεωρίες του ιωνικού διαφωτισμού. Μολονότι θεωρεί την αυτοψία και την ακοή τα κύρια μέσα της γνώσης, ενίοτε και ο ίδιος δεν αποφεύγει προκαταβεβλημένες εικονολογίες, ούτε καταλήγει σε απολύτως αντικειμενικά

39. Για το «θαυμαστό» και τις απαρχές της έρευνας βλ. B. Uhde, *Tijdschrift voor Filosofie* 33 (1971), 559-71· W. M. Bloomer, *ClassAnt* 12 (1993) 30-50. Για την αρετή και την ευφύια, τα στρατηγήματα και τους πανούργους χαρακτήρες βλ. M. Detienne – J.-P. Vernant, *Les ruses de l'intelligence: la mêtis des Grecs = Cunning Intelligence in Greek Culture and Society* (αγγλ. μτφρ. J. Lloyd· Hassocks, 1978)· S. Saïd, *Anc. Soc.* 11-12 (1980-1) 83-117· M. Giradoux, *BAGB* 1984, 4-13· C. Dewald, *The Greek Historians: Literature and History. Papers Presented to A. E. Raubitschek* (Saratoga, 1985), 47-63· M. Dorati, *QS* 38 (1993), 65-84.

40. Για τη γνώση από πρώτο χέρι βλ. Schepens, *L'autopsie* (με εκτενή βιβλιογραφία). Οι όροι *ἀκοή*, *ἀκούω* κτλ. ενίοτε δηλώνουν «έμμεση μαρτυρία» χαμηλής αξιοπιστίας (π.χ. βλ. 2.99.1). Βλ. Hartog, 260-309 = ET, 248-302.

41. Εκτός του Sayce βλ. Fehling· O. K. Armayor, *JARCE* 15 (1978) 59-73 και *Herodotus' Autopsy of the Fayoum*. Για πρόσφατες αντιδράσεις στην υπερβολικά κριτική αυτή τάση στην έρευνα βλ. W. K. Pritchett, *The Liar School of Herodotus* (Αμστερνταμ, 1993)· G. S. Shrimpton, *History and Memory in Ancient Greece. With an Appendix on Herodotus' Source Citation* (Μόντρεαλ-Κίγκστον, 1997)· K. J. Dover, στο: *Modus Operandi: Essays in Honour of G. Rickman* (Λονδίνο, 1998), 219-25· Για τον Ηρόδοτο και την Αίγυπτο βλ. Lloyd, *Introduction*, και Schepens, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

συμπεράσματα· ακολουθεί κατά κάποιον τρόπο τη μέση οδό μεταξύ της ιωνικής επιστημολογίας και της πρακτικής των σοφιστών.⁴²

Η βιωματική γνώση έχει τα όριά της: είναι χρήσιμη για αντικείμενα που μπορεί κανείς να δει, αλλά όχι για τόπους δύσκολα προσεγγίσιμους, όπως είναι η Αιθιοπία ή η Βόρεια Ευρώπη, ούτε για τα ιστορικά γεγονότα, με την εξαίρεση εκείνων που επιβεβαιώνονται έμμεσα από αρχαιολογικά δεδομένα. Η μεταβολή του γεωγράφου Ηρόδοτου στον ιστορικό Ηρόδοτο αντιστοιχεί στη μετάβαση από την εμπειρική γνώση στην έρευνα των προφορικών πηγών. Η ιστορία αποτελεί πρωτίστως αποτέλεσμα προφορικής έρευνας (πρβλ. λ.χ. 2.29.1 και 113.1). Το ηροδότειο έργο αποτελεί ιστοριογραφία βασισμένη κυρίως στις προφορικές παραδόσεις. Επιδεικνύει πλήθος από τα χαρακτηριστικά του ιστοριογραφικού αυτού είδους (αιτιολογικές και ετυμολογικές ερμηνείες, αριθμολογική τυπολογία, διηγήσεις που εκκινούν από παροιμίες), τα ελλείμματα και τις ιδιοτυπίες του. Στο σημείο αυτό ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα πρόβλημα: ποιοι ήταν οι προφορικοί πληροφοριοδότες του Ηρόδοτου; Μόνο σπάνια θα μπορούσε να έχει συναντηθεί με επιτόπιους γνώστες γεωγραφικών τοποθεσιών και αυτόπτες μάρτυρες ιστορικών γεγονότων συχνότερα, σε όλες τις περιπτώσεις που αφορούν σε απώτατα ιστορικά γεγονότα, ήταν αναγκασμένος να αρκестεί στους έσχατους κρίκους μιας λιγότερο ή περισσότερο μακράς προφορικής παράδοσης. Όπως πολύ καλά γνωρίζουμε, οι προφορικές παραδόσεις διατηρούνται σε τοπικό ή φυλετικό επίπεδο για πρακτικούς σκοπούς, όπως είναι η πολιτική νομιμοποίηση ή ως υλικό για τη σύνθεση των αιτιολογικών μύθων πολιτισμικού ή άλλου περιεχομένου. Ακόμη και εάν θεωρούνται «επίσημες» και επιβεβαιώνονται τακτικά, ακόμη και αν η διατήρησή τους έχει ανατεθεί σε επαγγελματίες «ενθυμητές» (κατά την αρχική σημασία του όρου *μνήμων*), με την παρέλευση τριών

ή τεσσάρων γενεών υφίστανται αξιοσημείωτες αλλοιώσεις οφειλόμενες στη μνήμη ή σε τεχνικούς λόγους, ή μεταλλαγές που προκαλούνται από ποικίλα συμφέροντα, σκοπιμότητες και παντοειδείς χειραγωγήσεις στους κόλπους της κοινότητας.⁴³ Ο Ηρόδοτος πρέπει τουλάχιστον εν μέρει να είχε κατανοήσει το πρόβλημα, καθώς επίσης να είχε επίγνωση ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν ο πρώτος που κατέγραφε τις προφορικές παραδόσεις. Ίσως και οι ίδιοι οι πληροφοριοδότες του είχαν συνείδηση όλων αυτών, εφόσον η απόφασή τους να καταθέσουν την προφορική παράδοση σε γραπτό λόγο αποτελούσε ενίοτε μια πράξη αλλοτρίωσης, η οποία από μόνη της ενδέχεται να επέδρασε στη μορφή και στο περιεχόμενο των καταθέσεών τους. Έτσι εξηγούνται ικανοποιητικά ο σκεπτικισμός του Ηρόδοτου και οι επιφυλάξεις έναντι της χρήσης της *ἀκοῆς*, παρότι εκτιμούσε σε τόσο μεγάλο βαθμό τις προφορικές παραδόσεις, ώστε σε κάποια χωρία να παρουσιάζει ως προφορική γνώση πληροφορίες που αποκτήθηκαν στην πραγματικότητα μέσω γραπτών πηγών ή που ήταν εξ ολοκλήρου επινοημένες.

Η αρχαία Ελλάδα και οι αρχαίοι ανατολικοί πολιτισμοί δεν συγκροτούσαν προφορικές κοινωνίες όπως αυτές που μελετούν οι ανθρωπολόγοι και οι ερευνητές του αφρικανικού πολιτισμού. Η γραφή στους ανατολικούς πολιτισμούς ήταν σε χρήση για αιώνες, αν όχι χιλιετίες. Δεν υπήρχε έλλειψη ειδικών και μορφωμένων σε θέση να συμβουλευθούν, αλλά και να μεταφράσουν κείμενα. Φαίνεται, ωστόσο, ότι ο Ηρόδοτος ενίοτε μπόρεσε να συναντήσει λόγιους συνομιλητές: το προσωπικό του σατράπη της Βαβυλώνας/Ασσυρίας Τριτανταίχημ, ο εμπορικός αντιπρόσωπος Τύμνης στη Σκυθία, ο Αρχίας από τη Σπάρτη, ο Θέρσανδρος από τον Ορχομενό⁴⁴. Ότι στο Δασκύλειο ήλθε σε επαφή με σατράπες απόγονους του Αρτάβαζου, στην Αθήνα συνάντησε τον Περικλή, τους Αλκμεωνίδες, τους Κιμωνίδες, τους απόγονους του

42. Πρβλ. Müller, 'Herodot', 299-318 = *Gnomosyne. Festschrift W. Marg* (Μόναχο 1981).

43. Για τους πληροφοριοδότες του Ηρόδοτου βλ. C. Darbo-Peschanski, *QS* 22 (1985), 105-28. Για τη θεωρία και την πράξη της προφορικής έρευνας βλ. J. Vansina, *Oral Tradition as History* (Madison, 1985)· R. H. Finnegan, *Oral Literature in Africa* (Οξφόρδη, 1970)· D. P. Henige, *The Chronology of Oral Tradition* (Οξφόρδη, 1974)· του ίδιου, *Oral Historiography* (Λονδίνο, 1982). Σε ό,τι αφορά τα σχετικά προβλήματα της αρχαίας ιστοριογραφίας βλ. A. Momigliano, στο: *Studies in Historiography* (Λονδίνο, 1966), 211-20· V. Rotolo, στο: *Studi classici in onore di Q. Cataudella*, τόμ. 1 (Κατάνη 1972), 395-414· J. Cobet, στο: J. von Ungern-Sternberg – H. Reinau (εκδ.), *Vergangenheit in mündlicher Überlieferung* (Στουτγάρδη, 1988), 226-33, 235-44· B. Rochette, *REG* 109 (1996), 325-47· Thomas, *Oral Traditions*· της ίδιας, στο: W. Kullmann - J. Althoff (εκδ.), *Vermittlung und Tradierung von Wissen in der griechischen Kultur* (Tübingen 1993)· B. Gentili – G. Cerri, *Il Verri* (1973), 53-78. Για τα ζητήματα αυτά στον Ηρόδοτο βλ. M. Lang, *Proc. of the American Philos. Ass.* 127 (1984) 93-103· επίσης, O. Murray, 'Herodotus and Oral History' (1987), ανατύπωση στο: Luraghi, 16-44· Evans, *Explorer*, 89-146. Σχετικά με τις αρχαιοελληνικές αντιλήψεις για την ανθρώπινη μνήμη βλ. M. Simondon, *La Mémoire et l'oubli dans la pensée grecque jusqu'à la fin du Ve siècle avant J.C.* (Παρίσι, 1982). Για την προφορικότητα στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό βλ. E. A. Havelock, *Preface to Plato* (Cambridge, Mass. 1963)· του ίδιου, *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences* (Princeton, 1982).

44. 1.192.2· 4.76.6· 3.55.2· 9.16.1-5.

Σωφάνη στη Δεκέλεια και του Ζώπυρου του νεότερου, στον Κρότωνα τους απόγονους του Καλλία του Ελεάτη και του γιατρού Δημοκήδη: όλα αυτά δεν είναι τίποτε άλλο παρά σύγχρονες υποθέσεις που ποικίλλουν ως προς την αληθοφάνειά τους και συχνά προκύπτουν ως εικασίες οι οποίες συναρτώνται με τις πολιτικές ή ιστορικές σκοπιμότητες που ενυπάρχουν στα συγκεκριμένα ηροδότεια κεφάλαια. Οι Αιγύπτιοι ιερείς και οι Χαλδαίοι στη Βαβυλώνα, την αλήθεια των πληροφοριών των οποίων ο Ηρόδοτος αποδέχεται επιδεικνύοντας σεβασμό (αν και όχι πάντα), ήταν στην πραγματικότητα χαμηλόβαθμοι ιερείς περιορισμένης μόρφωσης, στραμμένης αποκλειστικά στις λατρευτικές πρακτικές και στα δόγματα που σχετιζόνταν με τους ναούς και τα αντικείμενα της λατρείας τους. Στην εν λόγω κατηγορία ανθρωπών ανήκει και ο «ταμίας» της Αθηνάς στη Σάϊδα. Ο Ηρόδοτος, πάντως, πίστευε ότι οι γνώσεις που αποκόμισε από τον τελευταίο σχετικά με τις πηγές του Νείλου στερούνταν σοβαρότητας (2.28.1-2). Όποιος σήμερα επιχειρεί να θέσει στους σύγχρονους μοναχούς της Αιγύπτου ερωτήματα για την ιστορία, τη θεολογία ή τη γεωγραφία, γνωρίζει βέβαια εκ των προτέρων τον χαρακτήρα των πληροφοριών που θα λάβει, ακόμη και όσον αφορά στην ιστορία του δικού τους μοναστηριού. Οι Πέρσες, Αιγύπτιοι και Σκύθες «μορφωμένοι» (λόγιοι: βλ. 1.1.1 σημ.) είτε απλώς συνιστούν πλαστά πρόσωπα, είτε πληροφοριοδότες του είδους των προαναφερθέντων. Ο Ηρόδοτος συνήθως ήταν αναγκασμένος να βασιζόταν σε μισθωμένους οδηγούς, Έλληνες ή δίγλωσσους, όπως ήταν ο μεταφραστής των ιερογλυφικών της πυραμίδας του Χέοπα, τη μετάφραση του οποίου ο Ηρόδοτος δεν ήταν σε θέση να επιβεβαιώσει (2.125.6). Όποτε ο Ηρόδοτος παραθέτει με αόριστο τρόπο ό,τι του μετέφεραν οι «ντόπιοι» (ἐπιχώριοι), π.χ. Βαβυλώνιοι, Φοίνικες ή Σικελοί,⁴⁵ οι πηγές του είτε είναι πλασματικές είτε, στην αντίθετη περίπτωση, αφορούν απλούς ανθρώπους που τους συνάντησε στον δρόμο και που δίχως άλλο μιλούσαν ελληνικά.⁴⁶ Σε όλα αυτά ας προστεθεί το εμπόδιο της γλώσσας στις χώρες της Ανατολής, η απόλυτη εξάρτηση από οδηγούς και μεταφραστές, οι περιορισμοί που αντιμετωπίζει ένας ξένος ταξιδιώτης δίχως πρόσβαση σε ιερούς τόπους και λα-

τρευτικές τελετές, αλλά και η ηροδότεια ενστικτώδης ροπή, παράλληλη με αυτήν των οδηγών του, να ερμηνεύει ξένους θεούς, θεσμούς και συνήθειες με την ελληνική ορολογία. Ο σκεπτικισμός του Ηρόδοτου έναντι των περισσότερων από τις προφορικές του πηγές είναι καθόλα κατανοητός, όπως είναι κατανοητός και ο σκεπτικισμός των σύγχρονων μελετητών απέναντι στον ίδιο τον Ηρόδοτο, τουλάχιστον για τα δεδομένα του έργου του που αναφέρονται στον μη ελληνικό πολιτισμικό χώρο.⁴⁷ Δεν πρέπει, ωστόσο, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο Ηρόδοτος ορισμένες φορές να κατόρθωσε, ίσως παρά την άγνοιά του, να συγκεντρώσει αξιόπιστες πηγές ακόμη και στην Ανατολή. Έξι από τα επτά ονόματα των συνωμοτών εναντίον του σφετεριστή ψευδο-Σμέρδη (3.70.1-3) επιβεβαιώνονται από τη μνημειακή επιγραφή του Δαρείου στο Μπεχιστούν. Οι ηροδότριοι κατάλογοι των φορολογικών εισφορών, των σατραπειών και των στρατιωτικών τμημάτων της περσικής αυτοκρατορίας, καθώς και η καταγραφή των σταθμών και των αποστάσεων της λεγόμενης «βασιλικής οδού» θεμελιώνονται εν τέλει σε γραπτές πηγές, αν και ενδεχομένως είναι άτεχνα μεταφρασμένες, παραγνωσμένες και τοποθετημένες σε εσφαλμένα ιστορικά συμφραζόμενα. Δεν συνιστούν αμιγώς λογοτεχνικά προϊόντα, με πρότυπο τους ομηρικούς καταλόγους, ούτε πρέπει να παραλληλίζονται με τον κατάλογο των Περσών στρατηγών στους Πέρσες τους Αισχύλου ή των στρατιωτικών τμημάτων στο έργο του Ξενοφώντα *Κύρου Παιδεία*. Οι πινακίδες της Περσέπολης μας επιτρέπουν πλέον να αναγνωρίσουμε μεγαλύτερη αξιοπιστία και στο περσικό ονοματολόγιο του Ηρόδοτου.⁴⁸ Ο Ηρόδοτος, φυσικά, δεν ήταν σε θέση να συμβουλευθεί τα πρωτότυπα κείμενα ή τις μεταφράσεις των δημοσίων εγγράφων στην ελληνική, ακκαδική, αραμαϊκή ή άλλες ανατολικές γλώσσες, μεταφράσεις που κυκλοφορούσαν στην περσική αυτοκρατορία «σε κάθε χώρα ανάλογα με το γραφικό της σύστημα και σε κάθε λαό ανάλογα με τη γλώσσα του», όπως επανειλημμένα σημειώνεται στην *Παλαιά Διαθήκη*.⁴⁹ Ίσως ο συγγραφέας των *Ιστοριών* συμβουλευθήκε ελληνικές μεταφράσεις των περσικών εγγράφων, αν όντως υπήρχαν τέτοιες και για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας. Πιθανότερο

45. Για καταλόγους επιχωρίων πηγών βλ. λ.χ. Pirro, 71-99, και Jacoby, RE Suppl. II, στλ. 398-9· πρβλ. 1.1.1 σημ. Όσον αφορά τις μεταφράσεις των πηγών και τους διερμηνείς του Ηρόδοτου βλ. Hartog, 237-48· T. Harrison, *Histos* 2 (1998) (στο διαδίκτυο).

46. Πρβλ. τις θουκυδίδειες ενστάσεις ως προς τη χρήση πληροφοριών που «αποκτήθηκαν αμέθοδα» (1.20.3· 22.2).

47. Για την ηροδότεια αντίληψη περί ξένων γλωσσών βλ. T. Harrison, *αυτ.* Για τη μη πιθανή εικασία ότι ο Ηρόδοτος γνώριζε αραμαϊκά βλ. S. Mandell, *AncW* 21 (1990), 103-8.

48. Πρβλ. την ορθή εκτίμηση του D. M. Lewis, στο: *The Greek Historians* (ό.π. σημ. 39), 101-17. Για μια διαφορετική προσέγγιση βλ. O. K. Armayor, *TAPA* 108 (1978), 1-9. Για τα περσικά ανθρωπωνύμια βλ. 1.139.2 σημ.

49. *Εσθήρ* 1: 22· 3: 12· 8: 9.

φαίνεται ότι ζήτησε από τους δίγλωσσους πληροφοριοδότες του να του υπαγορεύσουν ονόματα και καταλόγους. Ορισμένοι υποθέτουν την ύπαρξη συλλογών περσικών ιστοριών ως ενδιάμεσης πηγής για αυλικές διηγήσεις ανατολικής τυπολογίας όπως είναι ο θρύλος της γέννησης και της αγωγής του Κύρου, τα τελευταία γεγονότα της ζωής του Καμβύση, η συνωμοσία των επτά Περσών ευγενών, οι περιπέτειες του Ζώπυρου και η ερωτική νουβέλα του Ξέρξη και της γυναίκας του Μασίστη. Ελληνική χροιά στις ιστορίες αυτές θα πρέπει να είχαν ήδη προσδώσει οι πληροφοριοδότες του Ηρόδοτου. Ας θυμηθούμε εδώ μόνο την ιστορία της αντιπαράθεσης των Περσών ευγενών σχετικά με το καλύτερο σύστημα διακυβέρνησης (3, 80-3): στην ηροδότεια μορφή του το επεισόδιο μοιάζει με έναν ακραιφνώς ελληνικό σοφιστικό αγώνα λόγων· αλλά αυτό θα μπορούσε τελικά να έχει αντικαταστήσει έναν θρύλο που εντασσόταν στην προπαγάνδα νομιμοποίησης της εξουσίας του οίκου των Αχαιμενιδών ή να απορρέει από την ερμηνεία κάποιων χάρτας ιδιαίτερων προνομίων που είχαν συγκεκριμένα μέλη της περσικής αριστοκρατίας.⁵⁰

Αποτελεί σύγχρονη αντίληψη ότι προϋπόθεση για την εργασία του ιστορικού είναι οπωσδήποτε η χρήση γραπτών πηγών· στις προτιμήσεις τους ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης έτειναν σχεδόν ενστικτωδώς προς τη χρήση προφορικών μαρτυριών. Με τον όρο γραπτές πηγές δεν εννοούνται εδώ οι εικασίτες περιίπου επιγραφές που παραθέτει ή μνημονεύει ο Ηρόδοτος,⁵¹ καθώς η ανάγνωση των δώδεκα ελληνικών επιγραφών προδίδει προσωπική αυτοψία, ενώ αντίθετα η ανάγνωση των πολλών ανατολικών επιγραφών (στη λυδική, στη βαβυλωνιακή/ασσυριακή, στην ιερογλυφική αιγυπτιακή και στην περσική γλώσσα) αφορά προφορικές αναφορές των δίγλωσσων μεταφραστών του Ηρόδοτου.⁵² Στην πραγματι-

κότητα τις γραπτές πηγές του Ηρόδοτου τις συνιστούν πρωτίστως τα αρχαιοελληνικά ποιητικά έργα από τον Όμηρο έως τον Αισχύλο· παραπέμπει σε περίπου δεκαπέντε ποιητές, μεταξύ των οποίων και σε δύο τραγικούς (τον Φρόνιχο και τον Αισχύλο), σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις χρησιμοποιεί τα σχετικά χωρία ως ιστορικές πηγές.⁵³ Από την πεζογραφική γραμματεία ο Ηρόδοτος στρέφεται κυρίως προς τον μεγάλο προκάτοχό του, τον Εκαταίο, ο οποίος μνημονεύεται και αξιοποιείται αρκετές φορές στο ηροδότειο έργο. Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρεται ρητά σε άλλον πεζογράφο· ίσως αποκλειστικά και μόνον επειδή την εποχή εκείνη δεν συνηθιζόταν ακόμη η αναφορά στους προκατόχους. Προσεγγίζουμε σχεδόν τη φαντασιοκοπία σε ό,τι αφορά άλλα έργα που ειδικάζεται ότι χρησιμοποίησε ο Ηρόδοτος,⁵⁴ όπως τα *Περσικά* του Διονύσιου από τη Μίλητο, τα *Ινδικά* του Σκύλακα από τα Καρύανδα, τα *Λυδιακά* του Ξάνθου από τις Σάρδεις ή τα διάφορα έργα του Χάρωντα του Λαμφακηνού, χωρίς να συνυπολογίζουμε τα υποτιθέμενα απομνημονεύματα του Αθηναίου εξόριστου Δίκαιου ή του Δημάρατου από τη Σπάρτη (7.65.6). Δεν είναι βέβαιο κατά πόσον ο Ηρόδοτος γνώριζε κατά τη συλλογή του υλικού του τα πρώτα έργα του Ελλάνικου. Οπωσδήποτε ο Ηρόδοτος συμβουλευθήκε διάφορες συλλογές δελφικών και άλλων χρησμών, όσες αποδίδονται στον Μουσαίο και στον Βάκιδα (πρβλ. σημ. 53). Μέρος των εθνογραφικών του παρεκβάσεων, λ.χ. το τμήμα του έργου σχετικά με την Ινδία (3.98-116) ή εκείνο για τις αφρικανικά φύλα (4.168-99) φαίνεται να έχει συντεθεί βάσει γραπτών πηγών. Ο Πορφύριος βεβαιώνει πως ο Ηρόδοτος αντέγραψε, με ορισμένες ελάχιστες προσαρμογές, τον Εκαταίο στα κεφάλαια για το κυνήγι των κροκοδείλων, του ιπποπόταμου και του (μυθικού πτηνού) φοίνικα (2.70-3· πρβλ. *FGrHist* 1 T 22 και F 324a-b).⁵⁵

50. Πρβλ. 3.80-2 σημ.

51. Πρβλ. 1.51.15 σημ. και την καταγεγραμμένη εκεί βιβλιογραφία· βλ. επίσης A. Martonelli, *RIL* 111 (1977) 115-25.

52. Το ίδιο ισχύει και για τη θεογονική έπωδον ή ύμνο των μάγων (βλ. 1.132.3 σημ.) και τον κατάλογο των Αιγυπτίων βασιλέων (2.100.1). Στον Ηρόδοτο ήταν σαφής η διάκριση μεταξύ των δύο αιγυπτιακών γραφών, της ιερογλυφικής και της δημώδους (2.36.4), όχι όμως μεταξύ περσικών και αραμαϊκών.

53. Για τις ποιητικές πηγές του Ηρόδοτου βλ. Pirro, 57-71. Ειδικά σε ό,τι αφορά τον Αρχίλοχο βλ. 1.12.2 σημ. Σχετικά με τον Πίνδαρο και το αρχαιοελληνικό ιστοριογραφικό πνεύμα βλ. Ch. G. Starr, *Hermes* (1967) 393-403. Στον Ηρόδοτο δεν απαντούν πουθενά παραθέματα από τον Σοφοκλή ή από τον Χοιρίλο τον Σάμιο (βλ. *FGrHist* 696 F 33-4· D. Mulder, *Klio* 7 [1907] 29-44), ούτε από τον Πανύαση. Παραθέτει από τα *Αριμάσπεια έπη* του Αριστέα από την Προκόννησο: 4.14.3· τους Ύμνους του Ωλήνα από τη Λυκία: 4.35.3-4· τους χρησμούς του Βάκιδα και του Μουσαίου: 8.20.1· 77.1-2· 96.2· 9.43.1-2. Η μοναδική παράθεση του Αισχύλου έχει κακόβουλη σκοπιμότητα (2.156.6). Για μια γενική συζήτηση βλ. Verdin, στο: *Historiographia antiqua (Festschrift W. Peremans)* (Leuven, 1977), 53-76.

54. Για την κριτική του Ηρόδοτου κατά των προκατόχων του βλ. Lateiner, 91-108 (όπου και ευρετήριο των σχετικών χωρίων, 'Inventory of Herodotean Polemic', 104-8). Διονύσιος από τη Μίλητο: *FGrHist* 687· Ξάνθος: *FGrHist* 765· βλ. P. Tozzi, *RIL* 99 (1965), 175-84. Στις *Ιστορίες* ο Σκύλαξ δεν μνημονεύεται ως συγγραφέας (4.44.1). Εν γένει για τα αρχαιοελληνικά έργα σχετικά με την Περσία και την Ανατολή βλ. Drews, κεφ. 3· C. Masetti, *Helikon* 11-12 (1971-2), 279-88.

55. Σχετικά με τον Ηρόδοτο και τον Εκαταίο βλ. H. Diels, *Hermes* 22 (1887) 411-47· S. Lilja, *Arctos* 5 (1967) 85-96· Schepens, 37 κ.ε. και σημ. 18, με βιβλιογραφία· Mora, 249-56.

Ορισμένες παραπομπές σε μαρτυρίες επιχωρίων που ο Ηρόδοτος αρνείται να αποδεχθεί («οι ίδιοι οι Αμμώνιοι ωστόσο ισχυρίζονται» [3.26.3] ή οι Φαλακροί [4.25.1-2] και οι Ισηθδόνες [4.27]) πιθανώς αντλήθηκαν από τα έργα ενός εθνογράφου ή ποιητή (του Αριστέα από την Προκόννησο;). Ωστόσο, η τάση μέρους της σύγχρονης έρευνας να υπερεκτιμά τις γραπτές πηγές, συχνά ακόμη και να αποδίδει σχεδόν όλες τις προφορικές μαρτυρίες σε γραπτά τεκμήρια,⁵⁶ δεν συνάδει με τη γενική μας γνώση για τις δυνατότητες και τις μεθόδους των εκπροσώπων της πρώιμης αρχαιοελληνικής εθνογραφίας και ιστορίας. Κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. δεν ήταν ακόμη δυνατό σε κάποιον να συμβουλευτείται αρχαία και βιβλιοθήκες. Αλλά και στην περίπτωση που ένα έγγραφο ήταν προσβάσιμο από τεχνική άποψη η ανάγνωση και ερμηνεία του έθετε ανυπέρβλητα προβλήματα. Η υπερεκτίμηση της σημασίας των γραπτών τεκμηρίων οδηγεί τελικά στην ανάγκη να προϋποθέσουμε την ύπαρξη άλλων Ηροδότων πριν από τον Ηρόδοτο και στην παραδοχή ότι το ηροδότειο έργο αποτελεί ένα εκλεκτικό συμπίλημα που συντάχθηκε στο περιβάλλον μιας βιβλιοθήκης, ότι συνιστά δηλαδή μια «δευτερογενή έρευνα» (*Sekundärrarbeit*) αντί μιας «πρωτογενούς» (*Primärforschung*), για να ακολουθήσουμε την ορολογία του Strasburger.⁵⁷ Ο Ηρόδοτος θα έπρεπε ως εκ τούτου να τοποθετηθεί στο τέλος μιας ώριμης παράδοσης παρά στην αρχή της αναδυόμενης επιστήμης της ιστορίας και της εθνογραφίας. Τα ελάχιστα που γνωρίζουμε για το έργο των προκατόχων του Ηρόδοτου και των συγχρόνων του και για τον κυρίως προφορικό χαρακτήρα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού του 5ου αιώνα π.Χ. δεν δικαιολογούν την τοποθέτηση του Ηρόδοτου στη θέση αυτή εντός του πλαισίου της αρχαίας ιστοριογραφίας. Προφανώς δεν υπήρξε ο Ηρόδοτος σε όλες τις περιπτώσεις ο πρώτος που κατέγραψε προφορικό υλικό άγνωστο σε άλλους ή εκείνος που για πρώτη φορά ενσωμάτωσε προφορικές μαρτυρίες στα συμφραζόμενα που απαντούν σήμερα. Κατά περίπτωση ο Ηρόδοτος πρέπει να συνέλεξε υλικό που βρισκόταν ήδη σε ένα επίπεδο επεξεργασίας, ερμηνείας και ενσωμάτωσής του σε ένα στέρεο σύστημα παραδόσεων· αυτό πρέπει να συνέβη, για παράδειγμα, με τις ελληνικές παραδόσεις για τα γεγονότα των ετών 480-79 π.Χ. Η ηροδότεια ιστορία δεν προέκυψε εκ του μηδενός· ίσως ο Ηρόδοτος αξιοποίησε τις ιστορικές παραδόσεις με τον τρόπο που αιώνες προηγουμένως ο Όμηρος είχε χρησιμοποιήσει τις παραδόσεις του προφορικού έπους.

Παρά τα αντίθετα φαινόμενα ο Ηρόδοτος συνήθως δεν παραπέμπει στις πηγές του: αφηγείται την ιστορία που θεωρεί αληθινή. Στο έργο κατά κανόνα παρατίθενται τα τελικά πορίσματα της έρευνάς του. Μόνον κατ' εξαίρεση ο Ηρόδοτος μνημονεύει μία ή περισσότερες πηγές εμπλέκοντας τον αναγνώστη στην έρευνά του, μια πρακτική που ακολουθείται σε περιορισμένο βαθμό, αλλά εφαρμόζεται ευρύτερα από ό,τι συμβαίνει με άλλους αρχαίους ιστορικούς. Αξίζει να τεθεί το ερώτημα αναφορικά με τους λόγους που τον κάνουν να επικαλείται τις συγκεκριμένες πηγές.⁵⁸ Φαίνεται ορισμένες φορές ότι επιθυμεί να προσδώσει κύρος στην εκδοχή που υιοθετεί στο έργο του. Σε πολλά παραθέματα του 2ου βιβλίου, για παράδειγμα, οι Αιγύπτιοι ιερείς παρουσιάζονται ως οι απόλυτοι ειδήμονες, ιδίως όσον αφορά σε θρησκευτικά θέματα και ζητήματα πολιτισμού και γεωγραφίας. Σε άλλες περιπτώσεις φαίνεται ότι οι αναφορές αυτές υπηρετούν μιαν άλλη λειτουργία: υπαινίσσονται αμφιβολίες ή επιφυλάξεις για την αξιοπιστία πληροφοριών για τις οποίες ο ερευνητής, ο ίδιος ο Ηρόδοτος δεν επιθυμεί να αναλάβει την ευθύνη. Η πρακτική αυτή ενεργοποιείται συχνά, όταν καταγράφονται απίστευτα «θαύματα»: ο φοίνικας εμφανίζεται κάθε πεντακόσια χρόνια σύμφωνα με όσα «ισχυρίζονται οι Ηλιοπολίτες» (2.73.1), ένας θρύλος τον οποίο ο Ηρόδοτος αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό. Σε αναρίθμητα χωρία παρατίθενται δύο ή και περισσότερες διαφορετικές και αντικρουόμενες εκδοχές: π.χ. οι ερμηνείες Σπαρτιατών και Σαμίων για το πώς ο κρατήρας που έστειλαν οι πρώτοι στον Κροίσο κατέληξε στη Σάμο (1.70.2-3)· η ιωνική και η αιγυπτιακή εκδοχή της ιστορίας του Δέλτα (2.15-16)· οι τρεις θεωρίες (τριφασίας όδους) που υποστηρίζουν οι Έλληνες για τις πλημμύρες του Νείλου (2.20-3)· η «διπλή ιστορία» (διξός λόγος), ελληνική και αιγυπτιακή, για τη δολοφονία της αδελφής και συζύγου του Καμβύση (3.32.1-4)· «η διπλή αιτία» (αίτιαι διφάσαι) του θανάτου του Πολυκράτη (3.120-2)· οι εκδοχές Αθηναίων και Αιγυπτίων για τις απαρχές της έχθρας μεταξύ των πόλεων τους (5.85-6)· οι διηγήσεις, που Συβαρίτες και Κροτωνιάτες βασίζουν σε τεκμήρια, για την επέμβαση του Δωριέα στη Μεγάλη Ελλάδα (5.44-5)· ο σπαρτιατικός θρύλος για τον μυθικό κατακτητή της Λακωνίας, θρύλος που έρχεται σε αντίθεση με τις ποιητικές αφηγήσεις (6.52.1)· οι εκδοχές των Αργείων και των Σπαρτιατών για την αιτία της μανίας του Κλεομένη (6.84.1-3)· η μαρτυρία του Εκαταίου και εκείνη των Αθηναίων σχετικά με την εκδίωξη των Πελασγών από την Αττική (6.137.1-4)· η

56. Όσα «έχουν ήδη λεχθεί από άλλους» (6.55) συνιστούν εξαίρεση. Βλ. την αποτίμηση του Jacoby, *RE Suppl.* II, στήλ. 403.

57. *Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreibung* (Wiesbaden, 1966).

58. Πρβλ. F. J. Groten Jr., *Phoenix* 17 (1963) 79-89.

ιστορία που διηγούνται οι Αργείοι και η αντίθετη των υπόλοιπων Ελλήνων όσον αφορά την πολιτική των πρώτων το 480 π.Χ. (7.148-52)· οι εκδοχές για τον θάνατο του Αμίλκα που αφηγούνται Σικελιώτες και Καρχηδόνιοι (7.166-7)· πώς Αθηναίοι και Αιγινήτες διηγούνται την έναρξη της ναυμαχίας της Σαλαμίνας (8.84.2)· «οι δύο αφηγήσεις» (διξοὺς λόγους) που παραθέτουν οι Αθηναίοι για τα ανδραγαθήματα του Σωφάνη από τη Δεκέλεια στη μάχη των Πλαταιών, από τις οποίες η δεύτερη «έρχεται να αμφισβητήσει την πρώτη» (9.74.2). Ο Ηρόδοτος αισθάνεται την ηθική υποχρέωση να μνημονεύσει όλες τις εκδοχές που συνέλεξε, ακόμη και όταν δεν γίνονται πιστευτές: «Τα λεγόμενα των Αιγυπτίων βέβαια όποιος θέλει τα πιστεύει· εμένα πάντως βασιική αρχή μου σε όλη μου την εξιστόρηση είναι να καταγράψω τα λεγόμενα των διαφόρων όπως τα ακούω» (2.123.1)· «Τώρα, κατά πόσον αυτό είναι αληθινό, δεν το ξέρω — γράφω ό,τι μου είπαν» (4.195.2)· «Από όλες τις εκδοχές που αναφέρονται αυτή είναι η πιο πιστευτή· μιας και τη λένε, όμως, πρέπει να πούμε και τη λιγότερη πιστευτή» (3.9.2). Είναι, συνεπώς, σημαντικό για τον Ηρόδοτο να καταγράψει ό,τι λέγεται, είτε είναι αξιόπιστο είτε όχι, αφού σκοπός του είναι να περισώσει από τη λήθη και από τον χρόνο που όλα τα σβήνει παραδόσεις οι οποίες επιβιώνουν προφορικά. Από την άποψη αυτή ο Ηρόδοτος είναι πραγματικός κληρονόμος της επικής ποίησης. Αισθάνεται βαθύ σεβασμό απέναντι σε κάθε γνώση, διήγηση ή ανάμνηση, με άλλα λόγια απέναντι στις πηγές, μολονότι συχνά εμφανίζεται πρόθυμος να μεταβιβάσει στους αναγνώστες, ή στις επόμενες γενιές, το καθήκον να τις σταθμίσουν και να τις κρίνουν. Το πλαίσιο του στοχασμού του χαρακτηρίζει έναν άνθρωπο με απόλυτη συνείδηση της παροδικότητας της ανθρωπίνης μνήμης, κάποιον που βρίσκεται σε επαφή με μια κατά κύριο λόγο προφορική κοινωνία της οποίας οι παραδόσεις διαρκώς κινδυνεύουν να αλλοιωθούν ή να χαθούν ολότελα. Από μια άποψη το καθήκον ενός ανθρωπολόγου σήμερα είναι ανάλογο: σε ορισμένες περιπτώσεις προκρίνει την επιλογή να καταγράψει τις μαρτυρίες μιας υπό εξαφάνιση φυλετικής ομάδας παρά να χρονοτριβήσει στη μελέτη του σχετικού υλικού. Ο Ηρόδοτος επίσης συχνά προτιμά να εγκαταλείψει την υποτιθέμενη κύρια οπτική του ιστορικού, του μάρτυρα που όχι μόνο «βλέπει», αλλά και «κρίνει».⁵⁹ Σε αρκετές

περιπτώσεις η έρευνά του συνίσταται στην έκθεση των τεκμηρίων· αν αυτά δεν τον ικανοποιούν, η έρευνα συνεχίζεται με επιπρόσθετη αξιολόγηση και εξέταση, δίχως πάντα να οδηγείται σε κάποιο τελικό συμπέρασμα.

Είναι, εντούτοις, ορατό από τον τρόπο με τον οποίο εκθέτει τις μαρτυρίες στο έργο του ότι ο Ηρόδοτος δεν διακρίνεται πάντοτε από αμεροληψία. Ενίοτε είναι δυνατό να διακρίνουμε ότι ρέπει προς μία εκδοχή. Σε κάποιες περιπτώσεις παραθέτει δύο μεταξύ τους σύμφωνες ή συμπληρωματικές μαρτυρίες ή μαρτυρίες που η μία ενισχύει την άλλη: «Οι Κορίνθιοι ισχυρίζονται (και οι Λέσβιοι)» (1.23· 24.8)· «Οι Άραβες ισχυρίζονται... και οι Αιγύπτιοι συμφωνούν» (2.75.4)· «αυτή είναι η άλλη παράδοση που την άκουσα και από Έλληνες και από βαρβάρους» (4.12.3)· «Το άκουσα στους Δελφούς ο ίδιος και ξέρω πως έτσι έγινε το πράγμα. Σ' αυτά οι Μιλήσιοι προσθέτουν...» (1.20)· «Λοιπόν, έως αυτό το σημείο η αφήγηση των Λακεδαιμονίων και η αφήγηση των Θηραίων ταυτίζονται, από εδώ και πέρα όμως μόνο των Θηραίων συνεχίζεται ως εξής» (4.150.1). Ο Ηρόδοτος επιδιώκει, κατά συνέπεια, να δημιουργήσει εντυπώσεις σχολαστικότητας και αξιοπιστίας για επιβεβαιωμένες ή αδιαφιλονίκητες εκδοχές. Για παρόμοιους λόγους κάποτε δηλώνει είτε ότι δεν είναι σε θέση να υποστηρίξει κάτι με βεβαιότητα (ἀτρεκέως) είτε ότι δεν κατόρθωσε να ελέγξει μιαν άλλη εκδοχή ή ότι δεν στάθηκε δυνατό να δει με τα μάτια του αυτό ή το άλλο παρά τις προσπάθειές του: δεν ήταν εφικτό να συνομιλήσει με κάποιον αυτόπτη μάρτυρα ή να αποσπάσει προφορικές πληροφορίες ή, αλλιώς, «κανείς δεν γνωρίζει τίποτε»⁶⁰ δεν μπόρεσε να επισκεφθεί τις υπόγειες αίθουσες του λαβυρίνθου στη Μοίρη (2.148.5) ή να δει τον χρυσό ανδριάντα στη Βαβυλώνα, καθώς τον μετακίνησε ο Ξέρξης (1.183.3)· τον φοίνικα δεν τον είδε παρά μόνο ζωγραφιστό (2.73.1). Άλλες φορές ισχυρίζεται πως γνωρίζει συγκεκριμένα πράγματα ή τα ονόματα ανθρώπων και θεών, ωστόσο επιλέγει να τα αποσιωπήσει για ποικίλους λόγους: δεν αξίζει να τα θυμάται κανείς⁶¹· είναι γνωστά, αλλά είναι προτιμότερο να μην αναφερθούν (1.51.4, βλ. σημ.)· θα φαίνονταν απίστευτα (1.193.4) ή τα έχουν πραγματευθεί άλλοι (6.55)· θα ήταν ανευλαβές και εκτός τόπου να συζητά κανείς θρησκευτικά ζητήμα-

59. Πρβλ. παραπάνω, σημ. 23.

60. Βλ. π.χ. 2.19.1· 28.1· 126.1· 3.155.1-2· 4.16.1· 23.5· 81.1· 5.66.1· 6.82.1· 118.1· 7.26.2· 60.1· 152.1· 8.128.1· 9.84.1-2. Σε γεωγραφικά και εθνογραφικά τμήματα του έργου ο απομονωμένος χαρακτήρας συγκεκριμένων περιοχών χρησιμεύει ως δικαιολογία για άγνοια ή αβεβαιότητα, βλ. H. Edelmann, *Klio* 52 (1970) 79-86. Η επιχειρηματολογία σχετικά με την αλήθεια, τη βεβαιότητα ή την αξιοπιστία κτλ. τις περισσότερες φορές συνδέεται με εθνογραφικά ή γεωγραφικά ζητήματα· βλ. R. J. Grant, *Phoenix* 37 (1983) 283-98.

61. Βλ. π.χ. 1.14.4· 177· 5.57.2· 7.96.1· 8.85.2-3.

τα, όταν κάτι τέτοιο δεν το επιβάλλει «η ανάγκη».⁶² με την τεχνική αυτήν ο Ηρόδοτος επιχειρεί να διαμορφώσει την εικόνα του ως έγκυρου, υπεύθυνου, προσεκτικού και ειλικρινούς ειδήμονα, ο οποίος εκφράζεται με επιφύλαξη ακόμη και για θέματα που γνωρίζει καλά και ο οποίος γνωρίζει περισσότερα από όσα αφηγείται. Με την τυπική αυτή συμπεριφορά ο Ηρόδοτος δημιούργησε ένα χαρακτηριστικό ύφος, που αποτέλεσε εύκολο στόχο παρωδίας, όπως στο έργο *Περί τῆς Συρίας* θεοῦ του Λουκιανού. Κάποιοι θέλησαν σε αυτό το ύφος να εντοπίσουν τεχνάσματα της «μυθιστορηματικά μεταστοιχειωμένης λογοτεχνίας» (*Lügenliteratur*). Τα τεχνάσματα αυτά βέβαια δεν απουσιάζουν στο έργο του Ηρόδοτου, όμως δεν λειτουργούν με απόλυτη επιτυχία, αν αναλογιστούμε τους αρχαίους και σύγχρονους κριτικούς της παροιμιώδους «κακοήθειάς» του. Ενδέχεται, αν και δεν αποδεικνύεται, ο Ηρόδοτος σε ορισμένες περιπτώσεις ενσυνείδητα να παραλείπει να χαραξεί τα ακριβή όρια μεταξύ της καταγραφής μιας μαρτυρίας και της παράθεσης της προσωπικής του άποψης· ή ίσως δεν είναι λίγες οι φορές που επινοεί συγκεκριμένες «πηγές», προκειμένου να εισαγάγει, με τον τρόπο των σοφιστών, δύο εύλογες εναλλακτικές εκδοχές για ένα ζήτημα. Εξάλλου, όπως συμβουλεύει ο Αρτάβανος τον Ξέρξη, μόνον όταν ευθέως αντιπαραβάλλονται δύο αντίθετες απόψεις είναι εφικτό σε κάποιον να κάνει την ορθή επιλογή (7.10α.1). Αν και πρέπει να αποφύγουμε τις γενικεύσεις και να εξετάσουμε κάθε περίπτωση ξεχωριστά, μπορούμε να πούμε ότι το σημαντικότερο για τον Ηρόδοτο δεν είναι η επίρρωση των αναφορών του, αλλά η ανάδειξη διαφορετικών ηθικών και πολιτικών οπτικών. Το πραγματικό, συνεπώς, ζήτημα δεν είναι η «ειλικρίνεια» του Ηρόδοτου, αλλά οι λογοτεχνικές συμβάσεις του νέου ιστοριογραφικού είδους, του οποίου ο Ηρόδοτος είναι συνάμα ο εισηγητής και ο εκπρόσωπος. Δεν είναι θεμιτό να κατηγορεί κανείς έναν αρχαίο ιστορικό για ανεντιμότητα, επειδή απέδωσε ελεύθερα ρήσεις και διαλόγους που δεν έγιναν ποτέ. Ακόμη και ο Θουκυδίδης αναγνωρίζει ότι ακολούθησε σε κάποια σημεία την ίδια πρακτική.

Μολοντί για τον Ηρόδοτο ο σεβασμός της παράδοσης είναι ίσως σημαντικότερος από την άσκηση κριτικής, αυτό δεν συνεπάγεται ότι η κριτική διαδικασία δεν είναι εγγενής στην ίδια τη φύση της ιστορίας του. Όπως διαπιστώσαμε, ο Ηρόδοτος κατά κανόνα θέτει εαυτόν ενώπιον επιλογών: δηλώνει, για παράδειγμα, ότι επέλεξε, από τις τέσσερις γνωστές σε αυτόν εναλλακτικές εκδοχές, την παραλλαγή της ιστορίας του Κύρου που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (έόντα λόγον), καθώς τις υπόλοιπες τρεις τις θεώρησε υποβολιμαίες (1.95.1). Πρόκειται για επιλογή μεταξύ αυτού που είναι λιγότερο και περισσότερο ευλογοφανές, όχι μεταξύ αυτού που είναι αλήθεια ή ψέμμα σε απόλυτους όρους· από την άποψη αυτήν ο Ηρόδοτος αποδεικνύεται πραγματικός διάδοχος του Εκαταίου.⁶³ Ανάμεσα στις πολυάριθμες εκδοχές για τον θάνατο του Κύρου επέλεξε «την αληθοφανέστερη» (ὁ πιθανώτατος [1.214.5]). Σε έναν αριθμό περιπτώσεων απορρίπτει μια διήγηση που του έχει παραδοθεί ως «αναξιόπιστη» (οὐκ ὀρθῶς λέγοντες) ή καθώς «απηγεί ψευδολογίες» (ψεύδουσι ἕκιστα) ή είναι «ἀπίθανη» (οὐδὲ λόγος αἰρέει, οὐ νῦν τοι ἀεικὲς οὐδέν)· σε κάποια χωρία προσθέτει κάποια απόδειξη (μαρτύριον, τεκμήριον) ή ένα λογικό επιχείρημα ή μια ερμηνεία για να αιτιολογήσει την κρίση του και να διαμορφώσει την τελική «άποψη» (γνώμη, δοκείν ἐμοὶ κ.τ.τ.). Στα εξαιρετικά ενδιαφέροντα αυτά παραδείγματα κυριαρχούν επιχειρήματα βασισμένα στην κοινή λογική (κατὰ τὸ εἰκός), στην αληθοφάνεια των μαρτυριών, σε αποδείξεις ή στην έλλειψη αποδείξεων, στο εύρος της αυτοψίας, στις εγγενείς αντιφάσεις ορισμένων ιστοριών, στη φαλκίδευση άλλων κατά την παράδοσή τους στο πλαίσιο της μυθικής αφήγησης ή στη χρήση τους ενόψει πολιτικών σκοπιμοτήτων.⁶⁴ Ενίοτε ο Ηρόδοτος βασίζει υποθέσεις ή επιχειρεί παραλληλισμούς στηριζόμενος στις προφορικές μαρτυρίες και στη συνέχεια επιδιώκει να επαληθεύσει τους υποθετικούς αυτούς συλλογισμούς και τις αναλογίες μέσω άλλων προφορικών μαρτυριών. Έχει πλήρη επίγνωση ότι οι ιδέες του είναι εν μέρει αμφιλεγόμενες. Σε ορισμένα χωρία επαίρεται ότι έφτασε σε μια συγκεκριμένη γνώμη πριν ακόμη του γίνουν γνωστές αποδεί-

62. Ο κανόνας αυτός εκφράζεται με γενικούς όρους (2.65.2), στην πράξη όμως εφαρμόζεται μόνον όσον αφορά στην αιγυπτιακή θρησκεία (2.3.2· 46.2· 47.2· 61.1· 62.2· 86.2· 132.2· 170.1· 171.1). Σχετικά με τη σιωπή και τις επιφυλάξεις του Ηρόδοτου, ιδίως για θρησκευτικά ζητήματα βλ. Mora, 136-9· Lateiner, 64-7· J. Gould, στο: S. Hornblower (εκδ.), *Greek Historiography* (Οξφόρδη, 1994), 91-7· για το σχετικό ύφος του Ηρόδοτου βλ. G. L. Cooper III, *TAPA* 104 (1974) 23-76.

63. Πρβλ. *FGrHist* 1 F 1. Για το ζήτημα της αλήθειας στον Ηρόδοτο βλ. Schepens, 43 κ.ε., όπου η σύνοψη δύο μη δημοσιευμένων διατριβών (F. Haible [Tübingen, 1963] και H. Barth [Halle, 1968]). Για σοφιστικά επιχειρήματα αιτιολόγησης του ψεύδους βλ. 3.72.4-5.

64. Για τους όρους ἄπιστος κτλ. στον Ηρόδοτο και άλλους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς βλ. Z. M. Packman, *Hermes* 119 (1991), 399-414. Για την τυπολογία των ηροδότειων επιχειρημάτων βλ. παρακάτω 2.73.1 σημ. Σχετικά με το λεγόμενο «εμπειρικό στοιχείο» στην ηροδότειο μέθοδο έρευνας βλ. D. Müller, στο: *Gnomosyne. Festschrift W. Marg* (Μόναχο 1981), 299-318· D. Lateiner, *Antichthon* 20 (1986) 1-20 και Lateiner, 94, 201-2. Σε ό,τι αφορά την «απόδειξη» στην αρχαιοελληνική ιστοριογραφία βλ. P. Butti de Lima, *L'inchiesta e la prova* (Τορίνο, 1996).

ξεις, τις οποίες παρουσιάζει στη συνέχεια για να υποστηρίξει την άποψη που ήδη έχει εκφέρει.

Η άρνηση τυφλής πίστης στα λεγόμενα είναι το πρώτο βήμα για τη διαμόρφωση μιας κριτικής στάσης. Ο Ηρόδοτος δεν πιστεύει φανταστικές διηγήσεις για ακέφαλους ή κυνοκέφαλους ανθρώπους, με ένα μάτι στον θώρακά τους (4.194.4), τραγοπόδαρους ή σε εξάμηνη νάρκη κάθε χρόνο (4.2.1)· ούτε βέβαια αποδέχεται τον θρύλο του φοίνικα (2.73), την αφήγηση για την ατμόσφαιρα που γεμίζει από φτερά (4.7.3· 31.1-2) ή το πλωτό νησί Χέμμισ (2.156.1-2) αλλά και την ιστορία με τους Νευρούς, που μία φορά τον χρόνο μεταμορφώνονται σε λύκους (4.105.2), ενώ επίσης αρνείται να πιστέψει ότι περιπλέοντας την Αφρική είναι δυνατό κανείς να έχει τον ήλιο «στα δεξιά του» (4.42.4). Πιστεύει, ωστόσο, τη «θαυμαστή αφήγηση» για τον Αρίονα και το δελφίνι (1.23.4) και το παραμύθι με τον Ραμφίνιτο και τους κλέφτες, εκτός από μια «απίστευτη» λεπτομέρεια (2.121). Εξορθολογίζει τους μύθους για τη σκύλα και τον Κύρο, τα περιστέρια της Δωδώνης, την κατάδυση του Σκυλλία, την ταυτόχρονη διεξαγωγή της μάχης στις Πλαταιές και της ναυμαχίας στη Μυκάλη. Προτιμά να υιοθετήσει μια λογική εξήγηση της μανίας του Καμβύση (3.33), την ίδια στιγμή που ο ίδιος προτείνει μια παράλογη ερμηνεία της μανίας του Κλεομένη (6.84.3). Είναι εξοικειωμένος με την ορθολογιστική σχολή ερμηνείας των ονείρων (7.16β-γ), εντούτοις πιστεύει στη θείκη προέλευσή τους. Παραδέχεται ακόμη τα θαύματα που έσωσαν το μαντείο των Δελφών από την επίθεση των Περσών (8.37-9) και ζητά συγγνώμη από θεούς και ήρωες για το υπερβολικά κριτικό πνεύμα του (2.45.3)· προσπαθεί να βρει εξηγήσεις και αναζητά συμβιβασμούς, ώστε να επιλύσει χρονολογικά προβλήματα σχετικά με τους θεούς (2.142-6), όμως είναι σε θέση να επιλέξει μια σαφή αρχαιολογική απόδειξη αντί ενός αιτιολογικού μύθου (2.131.2-3). Η σαγηνευτική αυτή ανάμιξη ευπιστίας και σκεπτικισμού εκ μέρους ενός φιλομαθούς, ακαταπόνητου και εξαιρετικά ευφυούς ατόμου εν τέλει δημιούργησε ένα στοιχειώδες σύνολο αναλυτικών μέσων, τα οποία ουδέποτε εξελίχθηκαν σε μια κανονική, συνεκτική, τεχνική «μέθοδο», ωστόσο αντιπροσωπεύουν αυτό που θα πρέπει να εκληφθεί ως η πρωτο-ιστορική φάση της ιστορικοκριτικής σκέψης.

IV

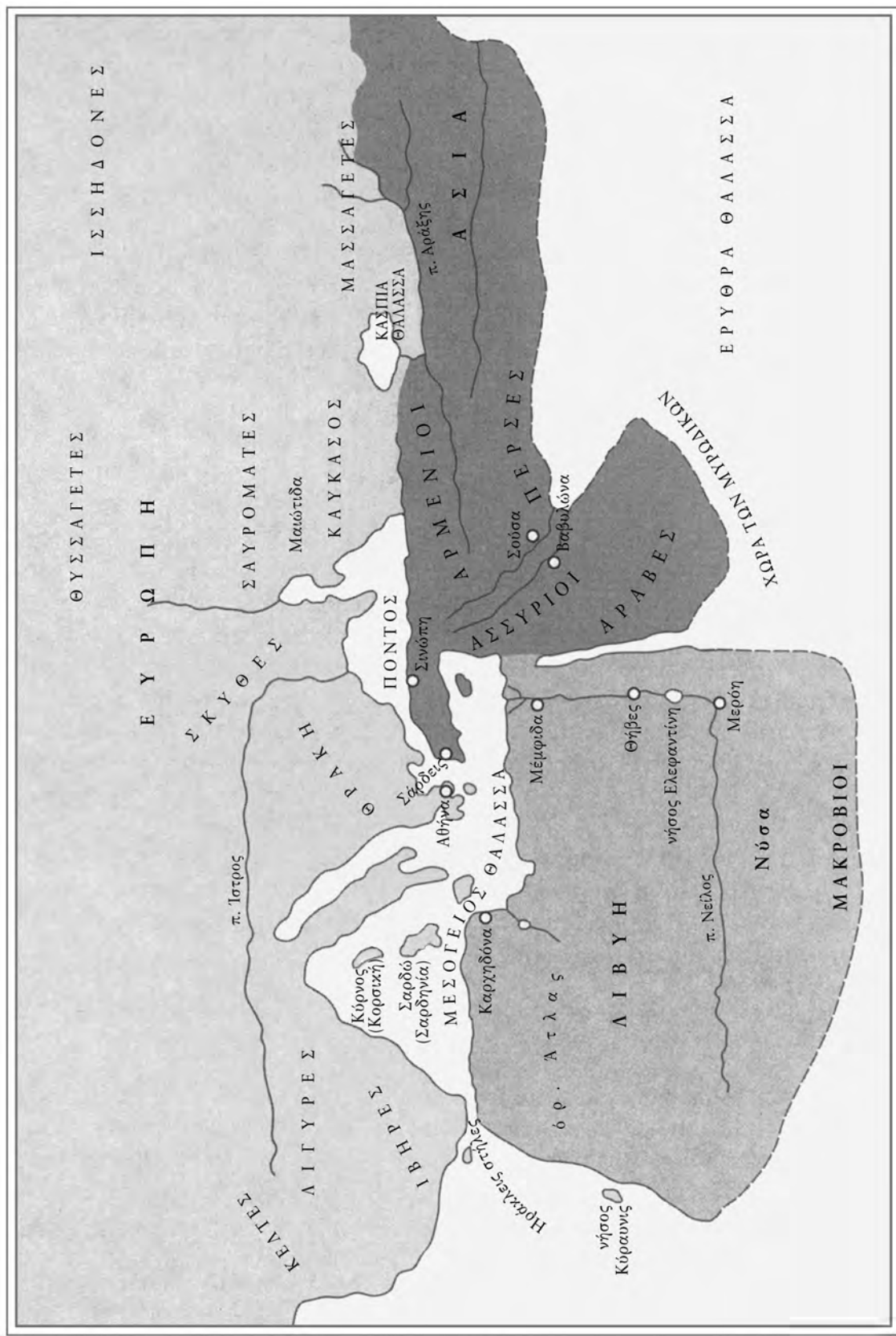
Είναι φανερό ότι οι μέθοδοι ιστορικής έρευνας του Ηρόδοτου σχετίζονται άμεσα με το χωροχρονικό

πλαίσιο του έργου του. Η έρευνα του Ηρόδοτου θέτει το πρόβλημα της αληθοφάνειας, που με τη σειρά του εγείρει ερωτήματα για το πλαίσιο του χρόνου και του τόπου της ίδιας της έρευνας: πέρα από συγκεκριμένα γεωγραφικά και χρονολογικά όρια μπορεί κανείς στην καλύτερη περίπτωση να αναλωθεί σε θεωρητικολογίες, που στερούνται εμπειρικής θεμελίωσης (σε πράγματα που μπορούν να διατυπωθούν, λόγω, όμως δεν είναι δυνατό να αποδειχθούν, έργω: 4.8.2). Ο Ηρόδοτος αναχωρεί για τα ταξίδια του εφοδιασμένος κατάλληλα με τις παγιωμένες αντιλήψεις του έπους και της ιωνικής σκέψης σχετικά με το σχήμα της γης, όμως είναι συγχρόνως έτοιμος να εκθέσει την άγνοια και την επιπολαιότητα των συμπατριωτών και συναδέλφων του, να ασκήσει κριτική και να τους διορθώσει, ακόμη και να καταρρίψει τις θεωρίες τους με την προσωπική του έρευνα και τις διαφορετικές μαρτυρίες που κατέγραψε στην Ανατολή. Το αποτέλεσμα είναι ο μεγάλος αριθμός των ηροδότειων παρεκβάσεων,⁶⁵ από τις οποίες πολλές φανερώνουν ένα τυπικό μίγμα από εθνογραφικές παρατηρήσεις, μαρτυρίες που οφείλονται στη διαμεσολάβηση πληροφοριοδοτών, ουτοπικές φαντασιώσεις για αντίθετους κόσμους, θαυμασμό, σκεπτικισμό, πεζή αποδοχή κοινοτοπιών και σχηματοποιημένων οπτικών μαζί με συμπεράσματα απότοκα της εμπειρικής παρατήρησης και των πειραμάτων.⁶⁶ Όπως ο Σόλων πριν από αυτόν, έτσι και ο Ηρόδοτος ταξίδεψε στην Ανατολή με το πρόσχημα να «δει» τον κόσμο, δηλαδή ως ένα ευφυής ταξιδιώτης, τουρίστας ή εξερευνητής. Υπήρξε ενθουσιώδης θαυμαστής της εξερεύνησης, που από την πλευρά της απορρέει από την ανθρώπινη περιέργεια. Αποδίδονται εύσημα στον Φαραώ Νεκώ για την οργάνωση ενός επιτυχημένου περίπλου της Αφρικής από φοινικικά πλοία (4.42.2 κ.ε.), στον Δαρείο για την ανακάλυψη του μεγαλύτερου τμήματος της Ασίας, ιδίως χάρη στην εξερευνητική αποστολή του Σκύλακα στον Ινδό και στον περίπλου της Αραβικής χερσονήσου (4.44.1-3).⁶⁷ Ακόμη και στον Καμβύση αναγνωρίζεται κάποια φιλομάθεια σε ό,τι αφορά την αποστολή κατασκοπών στην Αιθιοπία για το «Τραπέζι του Ήλιου» (3.17), ενώ ο Ξέρξης φέρεται να επιχείρησε τον περίπλου της Αφρικής (4.43.1-7). Στους Φοίνικες, στους Σάμιους και στους Φωκαείς αποδίδεται η πραγματοποίηση μακρινών ταξιδιών που τους έφεραν στη δυτική Μεσόγειο, εξοικειώνοντας τους Έλληνες με την Αδριατική, το Τυρρηνικό πέλαγος, την Κορσική, την Ετρου-

65. Βλ. E. Lanzillota, *CISA* 14 (1988), 19-31, όπου συλλέγονται τα σχετικά χωρία.

66. Για τη γεωγραφία του Ηρόδοτου βλ. J. M. Myres, *Geographical J.*, VI (Δεκ. 1896), 606-631· Myres, 32-46· Waters, *Herodotus the Historian*, 6, 88, 158-60· Hartog, κεφ. 1, 31-51 (= ET, 12-33)· Gould, κεφ. 5, 86-109· C. Jacob, *Géographie et ethnographie en Grèce ancienne* (Παρίσι, 1991), 47-72· F. Cordano, *La geografia degli antichi* (2η έκδοση· Μπάρι, 1993), 53-62.

67. Βλ. J. F. Salles, *L'Arabie et ses mers bordières* τόμ. 1 (Λυών, 1988), 79-86.

Χάρτης 12. Ο κόσμος του Ηρόδοτου κατά Niebuhr.